

Çağdaş Arapça Literatürde Osmanlı Dönemi İslâmî İlimler ve Ulemâ

Hatice BOYNUKALIN ŞENKARDEŞLER*

Giriş

Umumiyetle Batı ve onun etkisi altındaki ilim çevrelerinde İbni Rüşd'ün (v. 520/1126) ölümünü takip eden XII. yüzyıl ve sonrası, İslam düşüncesinin ve dolayısıyla da İslâmî ilimlerin parlayan yıldızının gittikçe sönükleşmeye yüz tuttuğu bir dönem olarak kabul edilmektedir.¹ Bir bakıma Batı merkezli 'ilerlemeci tarih anlayışı'nın etkisi altındaki bu çevreler, İslam medeniyetinin söz konusu 'altın çağ'ının dışında kalması sebebiyle Osmanlı dönemi ilim faaliyetlerini de bu düşünceye paralel olarak bir duraklama, hatta gerileme evresi olarak görme ve dolayısıyla da görmezden gelme eğilimindedirler.² Bu sebeple İslam'ın ilk asırlarından başlayarak gittikçe inkişâf eden İslam medeniyetinin ilmî zihniyet ve birikimine mirasçı olan³ Osmanlı devri ulemâsının bu mirasa kendi müktesebâtını da ilâve etmek suretiyle ortaya koyduğu ilmî ürünler, gerek Doğu'da gerekse Batı dünyasında çeşitli araştırmalara ve çalışmalara konu olsa da hakettiği ilgiyi görememiştir.

İslâmî ilimler tarihi üzerine kurgulanmış bu tavsif bazı Arap ilim çevrelerinde de benimsenmiş, Osmanlı dönemi ilmî faaliyetleri üzerine yapılan değerlendirmelerde ilave bazı argümanlar ortaya atılmıştır. Meselâ bunlardan biri Arap ilim adamları tarafından sık sık dile getirilen, Osmanlı dönemi ulemâsı tarafından İslâmî ilimlerden ziyade dil ve edebiyat konularında ürün verildiği iddiasıdır.⁴ Bunlardan bir

* Doktora öğrencisi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı.

1 N. J. Coulson, *A History of Islamic Law*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001, s. 80-85.

2 Murteza Bedir, "Oryantalizm ve Türkiye'de Din (İslam) Araştırmaları", *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu*, 9-10 Aralık 2006, 2007, s. 227-229; M. Sait Özervarlı, "Osmanlı Kelam Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları (Tespitler, Problemler, Teklifler)*, İstanbul: İSAM, 2007, s. 203.

3 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlılar", *DİA*, c. 33, s. 548.

4 İsmet Abdülecid Bekr, *el-Medhal li-dirâseti'n-nizâm el-kânûni fi'l-ahdeyn el-Osmâni ve'l-Cumhûri et-Türkî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012/1433, "Önsöz".

diğeri de - her ne kadar genel mânâda fıkıh, hadis, tefsir, kelâm ilimleriyle birlikte Arapçanın bir dil olarak Türklerin ilmî hayatında ciddi bir yer işgal ettiği kabul edilse de- bazı Arap düşünürlerin ileri sürdükleri, Osmanlı devlet ricâlininin Arapçayı bir ilim dili olarak teşvik etmeyip yaygınlaştırmak için çaba harcamamaları şeklinde özetlenebilecek tezleridir. Bu bilinçli ihmâlin en belirgin sonucu, dilde milliyetçiliğin had safhaya ulaştığı dönemlerde Türkçenin imparatorluk topraklarında yaşayan halklara zorla benimsetilme politikasına başvurulması ve bunun üzerine Arnavut, Çerkes ve Kürt tebaanın, Müslüman nüfusun ortak paydasını oluşturan İslâm'ın dili yerine, kendi yerel dilleriyle ilim ve sanat eserleri ortaya koyma yoluna başvurmaları olmuştur.⁵ Yine Osmanlı yöneticilerini ağırlıklı olarak siyaset merkezli bir düşünceyle hareket etmekle ithâm eden bu çevreler, devletin bekâsı ve fetihlerin sürdürülmesi amacıyla devlet adamlarının askeri gücü geliştirmeye daha fazla mesai harcadığını, dolayısıyla da ilimleri teşvik konusunda ihmalkâr davrandıklarını iddia etmişlerdir.⁶ Bunun sonucunda Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte ilimlerde, özellikle de İslami ilimlerde, ilerlemeden ziyade bir duraklama hatta bir gerilemenin söz konusu olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁷ Arap entelijansiyasının bu iddiaları Arap dünyasının Osmanlı dönemindeki ilmî çalışmalarına bakışında oldukça etkili olmuş, bunun sonucunda da Arap dünyasında Osmanlı'da ilmi hayatla ilgili çalışmalar nispeten sığ ve yetersiz kalmıştır.

Diğer yandan son yıllarda, genelde İslâmî ilimler, özelde ise fıkıh (İslam hukuku) sahasında iddia edildiği gibi ilk yüzyıllarla sınırlı kalmayan ilerleme ve özgünlüğün XIX. yüzyıla kadar devam ettiği kanaati seslendirilmeye başlanmıştır. Gerek Batı'da gerekse Arap dünyasında bir kısım araştırmacılar, Osmanlı araştırmalarına yeni bir bakış açısı getiren ve önceden ortaya konulmuş tezleri eleştiren açıklamalarıyla geleneksel oryantalist çevrelerin çizgisinden önemli bir kopuşu temsil etmektedirler.⁸ Son yıllarda Osmanlı dönemindeki ilmî müktesebâta dair çalışmaların nispeten artış göstermesini, Arap ilim çevrelerinde bu yaklaşımın

5 M. Reşid Rızâ, *el-Hilâfe*, Kahire: Matbaatü'l-Menar, 1341, s. 89-90; Kezâ Türklerin Arap kültür ve medeniyetinin gerilemesindeki rolleri için bkz. Gustave le Bon, *Hadâratu'l-Arab 1841/1931*, trc. Adil Züaytir, 2. bs., Kahire: Dâru lhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1948/1367, s. 700-703.

6 Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-hadâratu'l-Arabiyye*, 3. basım, Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme, c. 1, s. 332-335; yine bu konu ile ilgili olarak bkz. Carl Brockelmann, *Târîhu's-şuûbi'l-İslâmiyye*, 11. basım, çev. Nebih Emîn Fâris; Münîr el-Ba'albekî, Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1988, s. 482-485.

7 Genel olarak Türkler, özelde ise Osmanlıların ilimlerde ilerleme kaydetmek bir yana, ilmin kaynaklarını dahi tahrip ettiklerine dair bir görüş için bkz. Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-hadâratu'l-Arabiyye*, c. 1, s. 326-328; Ömer Muvaffak Neşûkâtî, *Cuhûdu ulemâi Dimeşk fi rivâyeti'l-hadisî-ş-şerif fi'l-asri'l-Osmâni*, Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2012, "Önsöz".

8 Örnek olarak bkz. Nâsir Abdullâh Osmân, *Kable en ye'tiye'l-Ğarb: el-Hareketü'l-ilmîyye fi Mısır fi'l-karni's-sâbi' aşer*, Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2006/1427, "yayıncının önsözü". Ayrıca bkz. Haim Gerber, *Islamic Law and Culture 1600-1840*, Leiden: E. J. Brill, 1999, s. 26-28.

kısmen benimsendiğine dair bir işaret olarak okumak mümkün görünmektedir.⁹ Bu durumun yeterli sayı ve nitelikte olmasa da, önümüzdeki dönemde daha verimli çalışmalara yol açacağı kanaatindeyiz.

Bir literatür derlemesi olarak kaleme aldığımız bu makale, okuyucusuna çağdaş Arap dünyasında Osmanlı dönemine ait ilmî birikim üzerine yapılmış çalışmalara dair bir değerlendirme sunmayı hedeflemektedir. Araştırmamızın verimliliği açısından makalenin sınırlarını çizilmenin gerekliliği açıktır. Makale, Osmanlı Devleti tarihi ve bununla ilintili meselelere yer veren çalışmaları kapsamamaktadır. Zira bu çalışmaların derinliği ya da yetkinliği hakkında söz söylemek bir yana, literatürde kabarcık bir sayıya ulaşan söz konusu eserlere yer vermemiz durumunda makalenin hacmi oldukça artacaktır. Makalede fıkıh (dolayısıyla İslam hukukunu ilgilendiren meseleler, yapı ve kurumlar), İslam sanatı ve tasavvuf alanlarına dair yazılan eserler ile ulemâ, eğitim ve genel olarak ilmî hayata dair yapılan çalışmaları dâhil ettik. Zaman bakımından 1900 yılı ve sonrasını esas almakla birlikte *Mecelle*'ye yazılan şerhleri ele aldığımız bölümde şerhlerin derli toplu bir listesini vermek amacıyla bu kuraldan küçük bir istisna yaptık.

Konunun genişliği ve ilgili literatürün sınırlılığı arasındaki tezat bu makalenin yazımını nispeten kolaylaştırdı. Literatür tespiti üniversite kütüphaneleri, milli kütüphane katalogları, akademik veri tabanları, yayınevlerinin listeleri, incelenmekte olan eserlerin kaynakçaları taranmak suretiyle gerçekleştirildi. Eserlerden ulaşılabildiklerimizin içeriği hakkında kısa bilgiler vermeye gayret ettik. Görme imkânı bulamadığımız çalışmaların ise künyelerini belirtmekle yetindik. Mevcut durumda eserlerin tamamına ulaşmanın ve konuyu tüketici olarak işlemenin önündeki zorlukların farkında olarak, bu çalışmanın sonraki araştırmalara mütevazı bir katkıda bulunacağını umuyoruz.

I. İslâmî İlimler

A. Fıkıh (İslam Hukukunu İlgilendiren Meseleler, Yapı ve Kurumlar)

1. Osmanlı Toplumunu, Kanunları ve Mecelle

a. Osmanlı Toplumunu ve Kanunları

Osmanlı Devleti'nde yürürlükte bulunan kanunların bütünü Osmanlı hukukunu oluşturmaktadır ve bu hukuk, büyük oranda İslam dini ve hukukuyla iç içedir.¹⁰ Bu nedenle Osmanlı dönemi kanunları üzerine yapılan araştırmalar makalemiz açısından zengin bir kaynak teşkil etme durumundadır. Mesela Iraklı yazar Necmeddin Bayrâkdâr tarafından kaleme alınan *el-Osmâniyyûn hadâraten ve kânunen*

9 Meselâ bkz. Muhammed Fethî İbrâhîm Guneym, "Hadâmâtü'd-devleti'l-Osmâniyye li'd-da'veti'l-İslâmiyye", Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 2003.

10 M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta Yayınları, 2009, s. 65-66.

adlı eser,¹¹ Türkler'in İslamlaşma öncesi ve sonrası dönemde kurdukları devletlerden başlayarak Osmanlı Devleti'nin siyasî ve medenî tarihini incelemekte ve araştırmasını günümüze kadar getirmektedir. Yazar Fatih'in kanunnamelerinden başlayarak Kânûnî dönemi, Tanzimat, Kânûn-ı Esâsî, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri; 1982 Anayasası ve bugünlerde tartışılan yeni anayasa çalışmalarına kadar çıkarılan kanunları incelemekte İslam hukuku ve çağdaş yasalar arasında mukayeseli bir çalışma ortaya koymaktadır.

İsmet Abdülmecid Bekr tarafından kaleme alınan *el-Medhal li-dirâseti'n-nizâm el-kânûni fi'l-ahdeyn el-Osmânî ve'l-Cumhûri et-Türki* başlıklı çalışma,¹² genel bir Osmanlı-Cumhuriyet Türkiye'si hukuk tarihi ve kanunlarının haritasını çıkarmaktadır. Eserine Osmanlı döneminde uygulanan kanunlar ve bunların kaynaklarını anlatarak başlayan yazar, daha sonra Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı hukuk hayatında yaşanan yenilikler, *Mecelle* ve sonrasında Batı hukukunun ve kanunlarının benimsenmesi süreci ve bu sürecin Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde zirveye ulaşmasını kısaca resmetmektedir. Eser ayrıca Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi mahkemelerinin yapısı hakkında da bilgiler vermektedir.

Aşağıdaki iki çalışma da yukarıda zikrettiğimiz eserlere benzer konulara değinmekte ve genel olarak Osmanlı-Türk hukuk tarihine ışık tutabilecek bilgiler içermektedir:

Şehhade Saîd Süveykirî, "Hareketü't-taknîni'l-vad'î ve't-tanzîmu'l-kadâi fi'd-devleti'l-Osmâniyye münzü ahdî's-sultân Süleymân el-Kânûnî hattâ nihâyeti'd-devleti'l-Osmâniyye", Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 1990.

Muhammed Muhammed Mansûr, "el-Fıkhü'l-İslâmî ve'l-kavânîni'l-vad'iyye münzü'l-hilâfeti'l-Osmâniyye", Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, ts.

Dolaylı olarak fıkıh ve mezhepler tarihine değinmeleri sebebiyle Osmanlı toplumuyla ilgili bilgiler ihtiva eden eserlerden bir kısmını da bu çalışmamıza alma gereği hissettik. Bu çalışmalar hukuk tarihi araştırmacıları açısından zengin ve birinci elden bir kaynak olma özelliği taşıyan şer'î mahkeme sicillerine dayandırılarak yapılmıştır. Bu siciller bir yandan İslam hukukunun Osmanlı Devleti'nde nasıl uygulandığını ortaya koymakta, diğer yandan da Osmanlı mahkemelerindeki fetva-kazâ ilişkilerine ışık tutmaktadır.¹³

11 Necmeddin Bayrâkdâr, *el-Osmâniyyûn hadaraten ve kânunen*, Beyrût: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 2014.

12 İsmet Abdülmecid Bekr, *el-Medhal li-dirâseti'n-nizâm el-kânûni fi'l-ahdeyn el-Osmânî ve'l-Cumhûri et-Türki*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012/1433.

13 Fethi Gedikli, "Şer'iyye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi ve Sicillere Dayalı Araştırmalar", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları (Tespitler, Problemler, Teklifler)*, İstanbul: İSAM, 2007, s. 73-78.

Bu çalışmalardan biri Arûbe Cemîl Mahmûd tarafından kaleme alınan bir makaledir.¹⁴ Musul şehri şer'î mahkeme sicillerine dayalı bir araştırma olan bu makalede, mehir konusunda açılan davalar, dönemin Osmanlı toplumunun genel yapısı hakkında bir fikir sağlamak amacıyla yorumlanmaktadır. Mesela yazar, maktulün eşinin, kocasının ailesinden, -daha önce bir kısmını kabzettiği- mehrin geri kalanını ve katl dolayısıyla alınan kan bedelinden (diyet) miras olarak hakkına düşeni vermelerini talep etmesi olayını mahkeme sicilleri vasıtasıyla incelemektedir. Ona göre çok yaygın olmasa da bu tür davaların mevcudiyeti, bölgede o yıllarda şer'î hükümleri dikkate almada ve kadınların haklarına sahip olmalarında genel bir kayıtsızlığın var olduğuna işaret etmektedir. Yine bu ve benzeri örneklerden yola çıkan yazar, o günün toplumunda aile ilişkileri, mahkemelerin tutumu ve adaletin tecellisi konularına dair tespitlerini paylaşmaktadır. İncelenen örneklerden bir genellemeye giden yazar, dönemin aile ile ilişkili davalarında daha ziyade maddi meseleler üzerine çıkan anlaşmazlıkların çözüldüğü, açılan davaların niteliğine bakarak toplumda yapılan evliliklerde genellikle denklik ve toplumsal statülerin dikkate alındığı şeklinde neticelere varmıştır.

Aynı araştırmacının yetim mallarının idaresi konusunda yine Musul'daki şer'î sicillere başvurarak yaptığı diğer bir inceleme¹⁵ genel olarak yetim mallarını idare eden kişinin görevleri ve şer'î mahkemede konumunu anlatmaktadır. Yazarın verdiği bilgilerden ve içeriğini sunduğu belgelerden Osmanlı Devleti'ne bağlı topraklarda yetimlerin haklarının korunmasına dair alınan idari ve şer'î tedbirlerin niteliğini görmek mümkün olmaktadır.¹⁶

Muhammed Ebû İmâm'ın "ed-Darâib fi'l-asri'l-Osmânî" başlıklı çalışması,¹⁷ kısmen Osmanlı vergi hukukunun niteliğini, özellikle arazi çeşitleri ve bunlardan alınan vergiler üzerinden vergi uygulamalarını inceler. Yine Ahmed Tâhir Betîti'nin *Kâdi ukubâti't-tenfiz el-mâddiyye: dirâse te'siliyye bidâyeten minel-asri'l-Osmânî mukâreneten bi'l-kânûn 76 li-seneti 2007* adlı eseri,¹⁸ Osmanlı yargılama hukukuna dair faydalı bilgiler içermektedir.

14 Arûbe Cemîl Mahmûd, "Muhûru'z-zevâc fi medineti'l-Mevsil fi evâhiri'l-ahdi'l-Osmânî min hilâli sicillâti'l-mahkemeti's-şer'iyye", *Mecelletü Dirâsâti'l-Mevsiliyye*, c. 11, sy. 36, 2012, s. 153-188.

15 Arûbe Cemîl Mahmûd, "Mudîru emvâli'l-eytâm fi'l-Mevsil min hilâli sicillâti'l-mahkemeti's-şer'iyye fi evâhiri'l-ahdi'l-Osmânî", *Mecelletü Dirâsâti'l-Mevsiliyye*, c. 11, sy. 37, 2012, s. 23-43.

16 Bahsi geçen dergide toplumsal tarih incelemeleri için zengin bir kaynak durumundaki şer'î siciller, muhtarların görev ve sorumlulukları vb. konular hakkında yazılan makaleler de bulunmaktadır. Ancak konumuzun dışında kaldığı için biz bu makalelerin künyelerini vermeyi uygun görmedik.

17 Muhammed Ebû İmâm, "ed-Darâib fi'l-asri'l-Osmânî", *Mecelletü Câmiati Ümmi Durmân (Sudan)*, sy. 9, 2005, s. 139-273.

18 Ahmed Tâhir Betîti, *Kâdi ukubâti't-tenfiz el-mâddiyye: dirâse ta'siliyye bidâyeten minel-asri'l-Osmânî mukâreneten bi'l-kânûn 76 li-seneti 2007*, Mısır: E. Betîti, 2010.

Kezâ, Selvâ Ali Milâd'ın *el-Vesâiku'l-Osmâniyye: dirâse sicilliyye vesâikiyye li-sicillâti mahkemeti'l-Bâbi'l-Âli ve el-Kadâ*¹⁹ ve *et-Tevsîk fi'l-asri'l-Osmâni: Dirâse vesâikiyye erşifiyye li-sicillâti mahkemeti's-Sâlihîyyeti'n-Necmiyye*,²⁰ adlı çalışmaları ile Mahmûd Abbâs Hammûde'nin *el-Vesâiku'l-Osmâniyye fî Mısır: zevâc, bey', icâr, istibdâl, vakf*²¹ ve *el-Vesâiku's-şer'iyye fi'l-asri'l-Osmâni: dirâse ve tahkîk ve Neşr*²² başlıklı eserleri, şer'î mahkeme sicilleri aracılığıyla Osmanlı kanunları ve bunların uygulanma keyfiyetine dair ışık tutacak bilgiler içerir.

Şer'î mahkeme sicillerinden yola çıkarak Osmanlı toplumunu anlamaya çalışan bir diğer çalışma Ahmed Hâmid Kudât'ın kaleme aldığı *Nasâra el-Kuds: Dirâse fî dav'i'l-vesâiki'l-Osmâniyye* dir.²³ Eser XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların genel durumunu ele alan ilk çalışma olması bakımından dikkat çekmektedir.

Necvâ Kattân'ın "Zimmiyyûn emâme'l-kadâi'l-İslâmî: el-İstiklâlû'l-kadâi ve't-temyîzu'd-dîni" başlıklı makalesi;²⁴ Ekrem Hasen Ulebî'nin *Yehûdu's-Şâm fi'l-asri'l-Osmâni min hilâli sicillâti'l-mehâkimi's-şer'iyye fî merkezi'l-vesâiki'târîhiyye bi-Dımaşk (991-1336/1583-1909)* adlı eseri²⁵ ve Hassân Hallâk'ın *el-Alâkâtü'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye ve'd-deâvâ ve't-tevkîlâti's-şer'iyye ve'l-kânûniyye li'l-müslimîn ve'l-mesîhiyyîn ve li'r-reâyâ el-Osmâniyyîn ve'l-ecânib fi'l-ahdi'l-Osmâni* isimli çalışması,²⁶ genel olarak Osmanlı toplumunda yaşayan zimmîlerin kanun karşısındaki durumlarını şer'î sicillere dayandırmak suretiyle inceleyen araştırmalar olarak öne çıkmaktadır.

Son olarak Şâmil Şahîn'in Beyrut İslam Üniversitesi bünyesinde kaleme aldığı doktora tezi, 2008 yılında *et-Teâyüş el-mezhebî beyne'l-Mâlikîyye ve'l-Hanefîyye:*

19 Selvâ Ali Milâd, *el-Vesâiku'l-Osmâniyye: dirâse sicilliyye vesâikiyye li-sicillâti mahkemeti'l-Bâbi'l-Âli ve el-Kadâ*, İskenderiye: Dâru's-Sekâfeti'l-İlmiyye, 2001.

20 Selvâ Ali Milâd, *et-Tevsîk fi'l-asri'l-Osmâni: Dirâse vesâikiyye erşifiyye li-sicillât mahkemeti's-Sâlihîyyeti'n-Necmiyye*, İskenderiye: Dâru's-Sekâfeti'l-İlmiyye, 2008.

21 Mahmûd Abbâs Hammûde, *el-Vesâiku'l-Osmâniyye fî Mısır: zevâc, bey', icâr, istibdâl, vakf*, Kahire: Mektebetü Nahdati's-Şark, 1984.

22 Mahmûd Abbâs Hammûde, *el-Vesâiku's-şer'iyye fi'l-asri'l-Osmâni: dirâse ve tahkîk ve Neşr*, İskenderiye: Dâru's-Sekâfeti'l-İlmiyye, 2003.

23 Ahmed Hâmid Kudât, *Nasâra el-Kuds: dirâse fî dav'i'l-vesâiki'l-Osmâniyye*, (aslî yüksek lisans tezi), Beyrut: Merkezü Dirâsât el-Vihde el-Arabiyye, 2007.

24 Necvâ Kattân, "Zimmiyyûn emâme'l-kadâi'l-İslâmî: el-İstiklâlû'l-kadâi ve't-temyîzu'd-dîni", *Mecelletü'l-İctihâd (Lübnan)*, c. 15, sy. 57-58, 2003, s. 129-159.

25 Ekrem Hasen Ulebî, *Yehûdu's-Şâm fi'l-asri'l-Osmâni min hilâli sicillâti'l-mehâkimi's-şer'iyye fî merkezi'l-vesâiki'târîhiyye bi-Dımaşk (991-1336/1583-1909)*, Dımaşk: el-Hey'etü'l-Âmme es-Sûriyye li'l-Kitâb, 2011.

26 Hassân Hallâk, *el-'Alâkâtü'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye ve'd-deâvâ ve't-tevkîlâti's-şer'iyye ve'l-kânûniyye li'l-Müslimîn ve'l-mesîhiyyîn ve li'r-reâyâ el-Osmâniyyîn ve'l-ecânib fi'l-ahdi'l-Osmâni*, Beyrut: Menşûrâtü'l-Halebî el-Hukûkiyye, 2009.

el-bilâdu't-Tûnisîyye nemûzecen başlığıyla neşredilmiştir.²⁷ Eserde Osmanlı toplumu, mezhepler ve bunların müntesipleri arasındaki ilişkiler söz konusu edilmiştir.

b. Mecelle

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye gerek hazırlandığı yıllarda ve Osmanlı mahkemelerinde fiilen uygulamaya konulduğu dönemlerde gerekse Osmanlı sonrasında oldukça dikkat çekmiş ve üzerinde yoğun tartışmalar yapılmış bir kanun metnidir. Söz konusu kanun mecmuası etrafında bu ilgiye paralel olarak -yeterince kapsamlı bir içerik ve derinliğe ulaşmasa da- hatırı sayılır bir literatür oluşmuştur.²⁸

Mecelle'nin bir zamanlar Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan toprakların bir kısmında uygulanması,²⁹ Arap dünyasında bu kanun mecmuası hakkında eserler kaleme alınmasına ve başka konulara nazaran daha fazla çalışma yapılmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle çağdaş Arap literatüründe bu alanda yapılan çalışmaların artarak devam ettiği ini söylemek mümkündür. Yine de bu eserlerin gerek nicelik gerekse nitelik bakımından yeterli olduğunu söylemek zordur. Ancak *Mecelle*, hatta genel olarak Osmanlı hukuku hakkında Türkiye'de yapılmış çalışmalarda dahi etraflı bir tetkikin yapılmadığı ve bunların derinliği mevzuunda bir yakınma söz konusu iken³⁰ Arap ülkelerindeki araştırmaları eleştirmeden önce bu çalışmaların henüz gelişme aşamasında olduğunu göz önünde bulundurmalıdır.

Mecelle'ye dair çalışmaları, Mecelle üzerine yapılan akademik çalışmalar ve Mecelle tercüme ve şerhleri olmak üzere iki grup halinde toplayabiliriz:

i. Mecelle Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar:

Mısırlı hukukçu Abdürrezzak Senhûri (v. 1391/1971) tarafından kaleme alınan "Min Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye ile'l-kânûni'l-medenî el-İrâkî ve hareketü't-taknîn fi'l-usûri'l-hadîse" başlıklı makale,³¹ büyük ölçüde Senhûri tarafından tamamlanan Irak Medenî Kanunu'nun dayandığı en önemli temellerden biri olan *Mecelle*'nin İslam dünyasına sunduğu katkıları göstermesi açısından dikkat çekicidir. Mustafa Ahmed ez-Zerkâ'nın (v. 1420/1999) "Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye

27 Şamil Şahin, *et-Teâyiş el-mezhebî beyne'l-Mâlikiyye ve'l-Hanefiyye: el-bilâdu't-Tûnisîyye nemûzecen*, Dımaşk: Dâru Gâr-ı Hirâ, 2008.

28 Sami Erdem, "Türkçede Mecelle Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, c. 3, sy. 5, 2005, s. 673.

29 Mecelle, Osmanlı Devletinin hâkimiyeti altında bulunan tüm bölgelerde yürürlükte olmamıştır. Mecelle Hicaz bölgesi, Kuveyt, Irak, Suriye, Ürdün, Filistin ve Libya gibi bölgelerde yürürlüğe konmuş; buna karşılık Mısır, Yemen, Umman ve Güney Arabistan'ın büyük bir bölümünde uygulanmamıştır. Bkz: Mehmet Akif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, c. 28, s. 233-234.

30 Sami Erdem, "Türkçede Mecelle Literatürü", s. 673; Şükrü Özen, "Osmanlı Hukuk Literatürü: Tespitler ve Teklifler", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları (Tespitler, Problemler, Teklifler)*, İstanbul: İSAM, 2007, s. 113-114.

31 Abdürrezzak Senhûri, "Min Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye ile'l-kânûni'l-medenî el-İrâkî ve hareketü't-taknîn fi'l-usûri'l-hadîse", *Mecelletü'l-Kazâ' (Irak)*, yıl 2, sy. 1-2, Mart 1936.

ve hareketü't-taknîn mine'l-fikhi'l-İslâmî" adlı makalesi³² ise, *Mecelle'* nin fiqhın kanunlaştırılması safhasındaki rolünü ele alan bir başka çalışmadır.

Sâmir Mâzin el-Kubbec tarafından doktora tezi olarak kaleme alınan ve daha sonra *Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye: Masâdiruhâ ve eseruhâ fi kavânini's-şarki'l-İslâmî* adıyla basılan eser³³ Mecelle'yi ortaya çıkaran hukukî zemini sorgulamakta ve bu kanun metnini doğuran âmilleri sıralamaktadır. Yazar, eserinde Arap ülkelerinde tatbik edilmek üzere ortak bir medeni kanun hazırlanmasını teklif etmekte, bu kanun hazırlanırken Mecelle'den yararlanılmasını önermekte, Mecelle'yi hazırlayan komisyonun düştüğü hatalara işaret ederek bu hataların tekrarlanmaması yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Eserde Osmanlı hâkimiyeti altında olup Mecelle'yi kanunlaştıran devletler hakkında da bilgi veren yazar, Mecelle'nin yürürlükte kaldığı yıllar ve sonrasında yaşanan gelişmelerin neler olduğu, Mecelle'nin yürürlükten kalkmasından sonra uygulamaya konan medeni kanun maddeleri ve bu maddeler hazırlanırken Mecelle'den tekrar istifade edilip edilmediği gibi sorulara yanıt aramaktadır. Mecelle'nin gayri resmi kanunlar üzerindeki etkisine de bir bahis açan yazar, bu bölümde Kadri Paşa'nın *Mürşidü'l-hayrân*'ı ile Allame Kârî'nin *Mecelle-i ahkâmî şerîyye*'sini Mecelle ile karşılaştırmakta ve buna dair faydalı bilgilere ve tespitlere yer vermektedir.

Şam Üniversitesi Şeriat Fakültesi Dekanı Muhammed Hasan el-Buğa'nın "et-Taknîn fi Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye" adlı çalışması,³⁴ öncelikle İslam hukukunun kodifikasyonunun gerekliliği ve Müslüman toplumunun bunu düşünme ve hayata geçirme aşamasına gelme sürecini sebepleriyle birlikte irdelemektedir. Makalesinde Mecelle şerhleri hakkında da bilgi veren yazar, her bir şerh hakkında kısa, fakat değerli bilgiler sunmaktadır.

Sâlim Hammâd Dahdûh'un, "Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye-beyne'l-ibkâ ve'l-ilgâ" başlıklı çalışması³⁵ Mecelle tarihi, bu kanun mecmuasının Filistin'deki uygulamaları ve özellikle de yeni bir medeni kanun hazırlığının arefesinde Filistinli kanun koyuculara bir nebze olsun yol göstermek ve geçmişe ışık tutmak amacıyla

32 Mustafa Ahmed Zerkâ, "Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye ve hareketü't-taknîn mine'l-fikhi'l-İslâmî", *Mecelletü'l-Kazâ' ve'l-Kânûn (Kuveyt)*, yıl 1, sy. 1, 1970.

Dil engeli sebebiyle Mecelle hakkında yapılan Türkçe çalışmalardan genellikle faydalanılmamıştır, bunun bir istisnası olarak bkz. S. S. Onar, "Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye", çev. Rıdvan es-Seyyid, *el-İctihâd* (Lübnan), sy. 3, 1989, s. 197-217.

33 Sâmir Mâzin Kubbec, *Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye: masâdiruhâ ve eseruhâ fi kavânini's-şarki'l-İslâmî*, Amman: Dâru'l-Feth li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1428/2008.

34 Muhammed Hasan el-Buğa, "et-Taknîn fi Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye", *Mecelletü Câmîati Dimaşk li'l-ulûmi'l-iktisâdiyye ve'l-kânûn*, c. 25, sy. 2, 2009, s. 743-772. Makalenin aslı, Umman Sultan Kâbûs Üniversitesi'nde 2008 yılında düzenlenen "et-Taknîn ve't-Tecdid fi'l-Fikhi'l-İslâmî" başlıklı sempozyumda yazarın sunduğu "et-Taknîn kemâ yebdü fi Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye" başlıklı bildiridir.

35 Sâlim Hammâd Dahdûh, "Mecelletü'l-Ahkâm el-Adliyye, beyne'l-ibkâ ve'l-ilgâ", *Mecelletü'l-buhûs el-kânûniyye ve'l-iktisâdiyye*, c. 20, sy. 33, 2011, s. 467-516.

kaleme alınmış bir makaledir. Yazarın hedefi yerli yabancı çevrelerce mahallî olana ait her türlü tezâhüre savaşı açıldığı günlerde toplumsal hafızayı canlandırmak ve geçmişle bağı tekrar, ama bir yandan da eleştiri süzgecinden geçirmek suretiyle kurmaktır. Yazar ayrıca Mecelle'nin tekrar hukuki hayata uyarlanmasının önündeki engelleri sıralayarak bunlardan kurtulmanın yollarını tartışmaktadır.

Orhan Sâdık Canbolat tarafından kaleme alınan *Kavânînu'd-Devleti'l-Osmâniyye ve siletuhâ bi'l-mezhebi'l-Haneîfî* adlı eser,³⁶ şer'î ahkâmın Osmanlı Devleti öncesi ve sonrası dönemlerde kanunlaştırma serüvenini konu edinmektedir. Çalışmada ayrıca Tireli İzzettin Abdüllatif er-Rûmî (v. 797/1398), Kutbeddin İznîkî (v. 821/1418), Şeyh Bedreddin Mahmud (v. 814/1420), Molla Fenari (v. 834/1430), Fahreddin Rumî (v. 864/1459), İbn Kemâl Paşa (v. 940/1536) ve Ebussuûd Efendi (v. 972/1574) gibi Osmanlı döneminde yaşamış ileri gelen ulemâ ve eserleri hakkında bilgiler verilmektedir. Yazar ayrıca Arap dünyasındaki araştırmacılara fıkıh tarihinin bu önemli dönemini daha iyi anlamak ve birikimlerinden yararlanmak için Osmanlı kanunnameleri üzerine daha fazla eğilmeleri ve bunların Arapçaya çevrilmesine katkıda bulunmaları için çağrı yapmaktadır. Canbolat'ın bu eserine Sâbit Ahmed Ebu'l-Hâc tarafından bir değerlendirme yazısı kaleme alınmıştır.³⁷

Genel olarak Mecelle tarihi ve bu kanunlaştırma hareketinin niteliği hakkında bilgi veren çalışmaların yanı sıra Mecelle odaklı kimi spesifik hukukî meselelerle ilgili çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri İyâd Muhammed tarafından kaleme alınan makale olup, kişilerde temyiz kudretinin yokluğu üzerinde durmakta ve konu ile ilgili olarak Mecelle ile Filistin Medeni Kanunu arasında karşılaştırmalar yapmaktadır.³⁸ Sâlim Hammâd Dahdûh'un yukarıda geçen makalesine ilaveten bu çalışma da o dönemde üzerinde çalışılan yeni Filistin Medenî Kanunu için bazı önerilerde bulunması bakımından dikkat çekicidir. Aynı yazarın bir diğer makalesi,³⁹ maraz-ı mevte dūcâr olmuş kişilerin mallarında tasarrufta bulunmaları konusunu özel bir bölümde işleyen Mecelle'nin söz konusu hükümlerini incelemek maksadıyla kaleme alınmıştır. Yazar araştırmasını Filistin, Ürdün ve Mısır medeni kanunlarıyla karşılaştırmalı olarak yapmış ve söz konusu kanunlarda yer alan eksiklikleri belirterek önerilerde bulunmuştur.

36 Orhan Sâdık Canbolat, *Kavânînu'd-Devleti'l-Osmâniyye ve siletuhâ bi'l-mezhebi'l-Haneîfî*, Beyrut: el-Ma'hedu'l-Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî, 2012.

37 Sâbit Ahmed Ebu'l-Hâc, "Mürâcaa li-kitâbi Kavânîni'd-Devleti'l-Osmâniyye ve siletuhâ bi'l-mezhebi'l-Haneîfî te'lîf: Orhan Sâdık Canbolat", *İslâmiyyeti'l-Ma'rife* (Ürdün), c. 19, sy. 75, 2014, s. 205-220.

38 İyâd Muhammed Câdu'l-Hak, "el-Muâlece't-teşriyye li-esbâbi in'idâmi't-temyiz fi Mecelleti'l-Ahkâmî'l-Adliyye ve medâ kifâyetihâ-dirâse tahlîliyye mukârene maa meşrûi'l-kânûni'l-medeniyyi'l-Filistîni", *Mecelletü'l-Câmiati'l-Ezher (Gazze)*, c. 12, sy. 2, 2010, s. 703-732.

39 İyâd Muhammed, "Hibetü'l-marîz maraza'l-mevt fi Mecelleti'l-Ahkâmî'l-Adliyye: dirâse tahlîliyye mukârene", *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye*, c. 19, sy. 2, 2011, s. 515-544.

Fatma Muhammed Avvâ'nın İskenderiye Üniversitesi Hukuk Fakültesinde hazırladığı "Te'sîru Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye 'ale't-Taknînâti'l-Arabiyye: Dirâse Tatbîkiyye 'alâ Akdi't-Tahkîm" adlı doktora tezi (1999) tahkim sözleşmesi bağlamında Mecelle'nin Arap kanunlaştırma hareketi üzerindeki etkisini inceler.⁴⁰ Arap dünyasında Mecelle ile ilgili kapsamlı çalışmaların ilk örneğini teşkil eden eser, tahkim akdine dair Mecelle'deki hükümlerin yanısıra İslam hukukunun kanunlaştırılması konusunu genişçe işlemesi bakımından dikkat çekmektedir.⁴¹ Yazar çalışmasında aynı zamanda Arap ülkelerinde yasamanın durumu ve bu ülkeleri, kendi medeniyeti, tarihi ve kültürüne tamamen yabancı bir havzadan kanunlar ithal etmeye yönelten sebepler üzerine sorular sormakta ve bunlara yanıt aramaktadır.

Farûk Kîlânî'nin "Nazariyyetü'z-zurûfi't-târie fi Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye"⁴² ve Cemâl Müdağmeş'in "eş-Şuf'a ve'l-evleviyye fi karârâti mahkemeti't-temyîzi'l-Ürdüniyye"⁴³ başlıklı makaleleri de yine Mecelle üzerine gerçekleştirilen karşılaştırmalı ve spesifik çalışmalara birer örnek olarak verilebilir. Yine Ali Hâdî el-Ubeydî'nin *Şerhu ahkâmi akdeyi'l-bey' ve'l-icâr* başlıklı çalışması⁴⁴ ve İmâd Muhammed Mulûhiyye tarafından telif edilen *el-Kavâidu'l-icrâiyye fi'l-fıkhü'l-İslâmî* adlı eser⁴⁵ de bu kategoride değerlendirilebilir.

Mecelle'nin 1707. maddesinde yer alan "Şehadetin davaya muvafakati ya âna tamamîyle mutabakati veyahut meşhûdün bihin müddeâ bihden ekal olması suretidir" hükmüne Ali Haydar Efendi'nin yazdığı şerhi ele alan makale,⁴⁶ Abdullah b. Muhammed Sebîl tarafından kaleme alınan araştırma⁴⁷ ve son olarak Zivâvî

40 Fatma Muhammed Avvâ, *Akdü't-tahkîm fi ş-şerîa ve'l-kânûn*, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 2002/1423.

41 Avvâ, *Akdü't-tahkîm*, s. 16-17.

42 Farûk Kîlânî, "Nazariyyetü'z-zurûfi't-târie fi Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye", *Mecelletü Nekâbeti'l-Muhâmin*, sy. 5, 1979.

43 Cemâl Müdağmeş, *eş-Şuf'a ve'l-evleviyye fi karârâti mahkemeti't-temyîzi'l-Ürdüniyye hattâ bidâyeti seneti 1994: Mecmûatü'l-ictihâdâti'l-kazâiyye fi mevzûayi ş-şuf'a ve'l-evleviyye mübevebeten ve mürettebeten fi sevbîn cedîd mea mulhakîn yatadammanu kavâide Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye zâti'l-alâka*, Amman: Müessesetü'l-Varrâk, 1414/1994.

44 Ali Hâdî el-Ubeydî, *Şerhu ahkâmi akdeyi'l-bey' ve'l-icâr: dirâse fi'l-kânûni'l-medenî ve kânûni'l-mâlikîn ve'l-müste'cirîn ve Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye ve'l-fıkhü'l-İslâmî umûmen*, İrbid (Ürdün): el-Merkezü'l-Kavmî li'n-Neşr, 1420/2000.

45 İmâd Muhammed Fevzi Mulûhiyye, *el-Kavâidu'l-icrâiyye fi'l-fıkhü'l-İslâmî (neş'etü'l-kavâidi'l-fıkhîyye ve ehemmiyyetühâ, el-ikrâr, el-yemîn ve aksâmuhu, en-nükûl, eş-şehâde): Dirâse tatbîkiyye 'alâ kâideti 'el-beyyinetü 'alâ men iddeâ ve'l-yemînu 'alâ men enker' maa şerhi Ali Haydar li'l-kavâidi'l-icrâiyye fi Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye*, İskenderiye 1434/2013.

46 Ali Haydar, "Muvafakatu ş-şehâde li'd-da'vâ immâ bi-sûreti mutabakatihâ lehâ bi't-temâm ev bi-kevnî'l-meşhû bih ekallu mine'l-muddeâ bih (el-mâdde 1707 min Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye)", *Mecelletü'l-Buhûsu'l-Fıkhîyyeti'l-Muâsıra*, c. 17, sy. 66, 2005, s. 286-290.

47 Abdullah b. Muhammed Sebîl, "Kâidetü '-i' mâlu'l-keâmî evlâ min ihmâlihi- ve-mâ yeteferra'u anhâ fi Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye ma'a tatbikâtihâ fi'l-mezhebi'l-Hanbelî", *Mecelletu'l-buhûsi'l-fıkhîyyeti'l-muâsıra*, c. 23, sy. 91, s. 8-42.

Abdülvâhid Endunîsî'nin tez çalışması⁴⁸ Mecelle'de yer alan bazı kanun maddelerini ve kaideleri inceleyen araştırmalardan bazılarıdır.

Medenî hukukun bir konusu olarak kefâlet akdini incelediği yüksek lisans tezinde Suâd Tevfik Ebû Meşâyih, konuyu Mısır Medenî Kanunu ve Mecelle ile karşılaştırmalı olarak incelemiştir.⁴⁹ Benzer şekilde Emced M. Mansûr da eserinde⁵⁰ Fransız ve Mısır borçlar hukukunda akitler, tek taraflı hukukî işlemler ve haksız fiiller (taksirden doğan sorumluluk) konularını Mecelle ile karşılaştırmalı olarak işlemektedir.

Mecelle üzerine hazırlanmış ansiklopedik çalışmalara örnek olarak Şâmil Şâhîn tarafından kaleme alınan *Dirâse müceze an Mecelleti'l-Ahkâmî'l-Adliyye* isimli çalışma⁵¹ dikkat çeker. Yine *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-fikhiyye min Mecelleti'l-Ahkâmî'l-Adliyye* adlı eser⁵² de Mecelle'deki kanun maddelerinde yer alan bazı terimleri açıklamaya yönelik olarak yayına hazırlanmıştır.

Ele aldıkları konunun kapsamı gereği sayfalarında dolaylı olarak Mecelle ile ilgili bilgiler içeren eserlere ise Vehbe Zuhaylî'nin *Cuhûdu taknîni'l-fikhi'l-İslâmî*'si; Muhammed Zuhaylî'nin *et-Tanzîmu'l-kazâi fi'l-fikhi'l-İslâmî*'si, Muhammed Zekî Abdülber'in *Taknînu'l-fikhi'l-İslâmî*'si ve Subhi Mahmasânî'nin *Felsefetü't-teşrî ve'l-evzâ'u't-teşrîyye*'si örnek olarak gösterilebilir. Bunların dışında da hazırlanışları esnasında az çok Mecelle'nin tesiri altında kalan medeni kanunların şerhlerinde de Mecelle hakkında değerli bilgiler yer almaktadır.⁵³

ii. Mecelle Tercüme ve Şerhleri:

Yazımızın bu bölümünde -önemine binâen- basıldığı tarihi dikkate almaksızın, Mecelle'nin Arapça olarak yayımlanmış nüshalarına ilâveten şerh vb. türlerde yapılan açıklayıcı ya da yardımcı çalışmaların da bir listesini vermek istiyoruz.

Mecelle'nin Arapçaya ilk tercümelemeleri Ahmed Fâris eş-Şidyâk (*Mecelletü ahkâmî'l-adliyye*, İstanbul 1879, 1880, 1882; *el-Mecelle*, İstanbul 1305) ile aşağıda geleceği üzere

48 Zivâvî Abdülvâhid Endunîsî, "el-Kavâidu'l-fikhiyye el-müteallika bi'l-kadâ ve eseruhâ fi'l-fikhi'l-İslâmî", Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 2006.

49 Suâd Tevfik Ebû Meşâyih, "Akdu'l-kefâleti'l-medeniyye ve'l-âsârü'l-müterettibe 'aleyhi: Dirâse mukârene beyne Mecelleti'l-Ahkâmî'l-Adliyye ve'l-Kânuni'l-Mısri", Yüksek Lisans tezi, Câmîatü'n-Necâhi'l-Vataniyye, 2006.

50 Emced Muhammed Mansur, *en-Nazariyyetü'l-âmmе li'l-iltizâmât (Masâdiru'l-iltizâm): Dirâse fi'l-kânûni'l-medeniyyi'l-Mısri ve'l-Fransî ve Mecelleti'l-ahkâmî'l-adliyye ve'l-fikhi'l-İslâmî mine't-tatbikâti'l-kazâiyye li-mahkemeteyi'n-nakz ve't-temyîz*, Amman: Dâru's-Sekâfe, 2006.

51 Şâmil Şâhîn, *Dirâse müceze an Mecelleti'l-Ahkâmî'l-Adliyye: Mukaddimetu meşrû' ve bibli-yografîyye şâmile*, Dımaşk: Dâru Gâri Hirâ, 1424/2004.

52 Ali Üdeh Şerefât, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'l-fikhiyye min Mecelleti'l-Ahkâmî'l-Adliyye*, Amman: Dâru'l-Fârûk, 2014.

53 Mesela bkz. Ali Hâdî Ubeydî, *el-Vecîz fi şerhi'l-kânûni'l-medenî: Dirâse mukârane*, Amman: Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2015.

Yusuf Asaf Efendi (*Mir'ātu'l-Mecelle* içinde, Kahire, 1894) tarafından yapılmıştır. Bu çevirilerden sonra XX. yüzyıl boyunca şerh çalışmaları çerçevesinde çevirilerden söz edebiliriz. Son olarak 2004 yılında Bessâm Abdulvehhâb el-Câbî tarafından bir kısım düzeltmelerle yayına hazırlanan Mecelle'nin Arapça çevrisinde ek olarak Hukuk-ı Aile Kararnamesinin maddeleri de sıralanmıştır.⁵⁴

Mecelle'nin burada değinilmesi gereken bir başka Arapça neşri hattat, şair ve avukat Necîb Hevâvînî (v. 1376/1956) tarafından yapılan neşirdir (*Mecelletu'l-Ahkâmi'l-Adliyye ev Câmiu'l-edille alâ mevâddi'l-Mecelle*, Lübnan: el-Matbaatu's-Şarkıyye, 1905). Mecelle'deki maddeleri birbirine atıflarla açıklamayı hedefleyen eserin bu gözden geçirilmiş neşri çok tutulmuş ve daha sonra farklı ülkelerde birkaç defa basılmıştır.⁵⁵

Mecelle üzerine yazılan şerhleri, Mecelle kaidelerini açıklamak üzere kaleme alınan şerhler ve Mecelle'deki diğer kanun maddelerini şerh etmeye yönelik hazırlanan eserler şeklinde ikiye ayırabiliriz.

(1) Mecelle Kaidelerini Şerheden Eserler:

1. Ahmed b. Muhammed Zerkâ, *Şerhu'l-kavâidi'l-fikhiyye* (ilk baskısı, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1403/1983). 430 sayfalık bu eser, oldukça başarılı bir çalışmadır.

2. Mustafa b. Ahmed Zerkâ, *el-Fikhü'l-İslâmî fî sebvihi'l-cedid: el-Medhalu'l-fikhiyyi'l-âmm*: Müellifin 1947 yılında tamamladığı ve birçok defa basılan üç ciltlik eserin ikinci cildinin üçüncü bölümü Mecelle'nin kaidelerini kısaca şerh etmeye ayrılmıştır; eser Türkçeye de çevrilmiştir (*Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, çev. Servet Armağan, İstanbul: Timaş Yay., 1993).

3. İzzet Ubeyd Da'âs, *el-Kavâidu'l-fikhiyye maa's-şerhi'l-mûcez* (ilk baskısı, Hıms: Dâru't-Tirmizî, 1385/1965): 126 sayfalık bu eser, tamamıyla Mecelle'nin kaidelerini izaha ayrılmıştır.

4. Ali Şarâbcî, *el-Furû'u'n-nediyye: Şerhu'l-kavâ'idi'l-fikhiyyeti'l-mezkûre fî mukaddimeti "Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye"*, Dımaşk: Dâru'l-Mustafa, 2006. Bu eser de Mecelle'nin külli kaidelerini izaha ayrılmıştır.

(2) Mecelle Şerhleri:

1. Mesûd Efendi (v. 1310/1894), *Mirât-ı Mecelle*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1884/1302. En eski tarihli Mecelle şerhlerinden olan bu eser, Türkçe yazılmış Mecelle metnine Arapça şerh yazılarak oluşturulmuştur; yani eserde yer alan kanun maddeleri Türkçe, şerh ise Arapça'dır. Yusuf Âsaf Efendi tarafından *Mecelle*

54 Bessâm Abdulvehhâb Câbî, *Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye: Fikhu'l-muâmelât fî'l-mezhebi'l-Hanefî*, Lübnan: Dâru İbn-i Hazm, 2004.

55 Dımaşk: Metâbiu Kuzma, 1923; Beyrut: Matbaatu Şiarku, 1968; Karaçi: Kârhâne Ticâret Kütüb, ty. Eserin bu neşrinde maddelerin ve madde içi terimlerin diğer maddelere göndermelerle şerhedilmesine dair örnekler için bkz. Buğa, "et-Taknîn fî Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye", s. 761-762.

metni de Arapça'ya çevrilmek suretiyle *Mirâtu'l-Mecelle* adıyla Mısır'da tekrar neşredilmiştir (Kahire, 1894).

2. Selim Rüstem Bâz, *Şerhu'l-Mecelle*, Beyrut, 1888-1889; Amman: Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2011 (Farklı yayınevlerince birçok defa basılan eserin burada ilk ve son baskıları verilmiştir). Hristiyan bir Arap olan Selim Rüstem Bâz (v. 1338/1920) tarafından telif edilen yaklaşık 1300 sayfalık bu eser, yazarının yetkinliği ve Osmanlı devleti içerisindeki makamı sebebiyle oldukça muteber görülen bir şerhtir.

3. Küçük Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkam şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* (Türkçe, İstanbul 1310-1319; İstanbul 1330; latin harfli, İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ts.; Arapça tercüme: Fehmi el-Hüseyinî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.; Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003). *Mecelle*'ye ait en geniş kapsamlı ve en anlaşılır nitelikteki şerh olarak kabul edilen bu eser, Ali Haydar Efendi (v. 1354/1935) tarafından kaleme alınmıştır. 4 cilt ve yaklaşık 3000 sayfadan oluşan eser avukat Fehmi el-Hüseyinî tarafından Arapça'ya çevrilmiş, ilk olarak 1925-1936 yılları arasında Hayfa, Gazze ve Kahire'de yayımlanmıştır.

4. Halid b. Muhammed el-Etâsî - Tahir b. Halid el-Etâsî, *Şerhu'l-Mecelle*: Hıms müftüsü Halid b. Muhammed el-Etâsî (v. 1326/1908) tarafından kaleme alınan ve 3000 sayfalık bir yekûn tutan altı ciltlik bu eser, yine *Mecelle*'nin en geniş şerhlerinden biri olma özelliğine sahiptir. Fikhî meselelerle ilgili bolca örneklerle bezelenen bu değerli eser, müellifinin vefatı sebebiyle yarım kalmış, bu nedenle kalan kısım müellifin oğlu Tahir b. Halid el-Etâsî tarafından tamamlanmıştır.⁵⁶

5. Saîd Murad el-Gazzî, *el-Edilletü'l-aslıyyeti'l-usûliyye şerhu Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye fi kısmi'l-hukûki'l-medeniyye*, Dımaşk, 1921. Dımaşk'ta Hukuk Enstitüsü'nde öğretim üyesi olan Saîd Murad el-Gazzî (v. 1346/1927) tarafından üç küçük kitap halinde kaleme alınan eser, *Mecelle* maddelerini özet halinde şerh eder.

6. Muhammed Hüseyin Kâşifu'l-Gitâ, *Tahrîru'l-Mecelle*, 5 cilt, Necef: el-Mektebetu'l-Murtadaviyye, 1359-1363; thk. Muhammed es-Saidi, Tahran: el-Mecmaü'l-Âlemî li't-Takrib Beyne'l-Mezahibi'l-İslamiyye, 1422-1426. Mezhep bakımından Şii olan Muhammed Hüseyin b. Ali Kâşifu'l-Gitâ (v. 1373/1954) tarafından derlenen bu eser, *Mecelle*'nin asıl metni üzerine İmâmiye fırkasına has bir takım usul kaidelerinin eklenmesiyle temayüz etmektedir.

7. Muhammed Saîd b. Ebi'l-hayr el-Mehâsinî, *Şerhu Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye*, Dımaşk: Matbaatu't-Terakkî, 1927. Dımaşk'taki Hukuk Enstitüsü'nde hoca olarak çalışan Muhammed Saîd b. Ebi'l-Hayr el-Mehâsinî'nin (v. 1374/1954) telifi olan üç

56 Halid b. Muhammed el-Etâsî - Tahir b. Halid el-Etâsî, *Şerhu Mecelleti'l-ahkâmi'l-adliyye*, Humus: Matbaatu Humus, 1930,1931, 1934, 1936, 1937 yıllarında tıpkıbasım şeklinde defalarca basılmıştır.

ciltlik eser daha çok üniversite talebelerine okutulacak bir ders kitabı formatında hazırlanmıştır. Diğer Mecelle şerhlerinden farklı olarak Fransız Medenî Kanunu ve Mecelle arasında karşılaştırmalar yapmaktadır.

8. Münîr b. Hıdır b. Yusuf el-Bağdâdî, *Şerhu'l-Mecelle* (Bağdad, farklı matbaalarda, 1938-1949; Bağdad: Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lim, 1949). Kâdılık, Bağdad Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanlığı ve eğitim bakanlığı yapmış olan Münîr b. Hıdır el-Bağdâdî'nin (v. 1389/1969) dört ciltlik bu eserinde konular, Mecelle maddelerine göre sıralanmayıp fıkıh bablarına göre taksim edilmiştir ki, bu yönüyle bir kanun şerhi olmaktan öte bir fıkıh kitabı olma niteliği taşır.

2. Vakıflar ve Para Vakıfları

Bilindiği gibi vakıflar, İslam medeniyetinde en güzel şekilde uygulama alanı bulmuş hayır müesseseleridir. Öneme ve vakfın bizatihi hukukî bir akdi ifade etmesine binâen fıkıh kitaplarında geniş yer bulan bu kurumlarla ilgili çeşitli çalışmalara imza atılmıştır. Biz burada öncelikle genel olarak Osmanlı döneminde vakıfları ele alan çalışmalara, sonra para vakıfları üzerine oluşan literatüre yer vereceğiz.

a. Vakıflar

1. Muhammed Kadri Paşa, *Kanûnu'l-adl ve'l-insaf fi'l-kazâ' alâ müşkilâti'l-evkâf*, thk. Ali Cum'a Muhammed, Muhammed Ahmed Sirac, Kahire: Darü's-Selam, 2006/1427. İslam hukukunun kanunlaştırılması yönünde çalışmalarıyla bilinen Kadri Paşa'nın vakf meselelerini ele aldığı kapsamlı bir eserdir.

2. Muhammed Afîfî, *el-Evkâf ve'l-hayâti'l-iktisâdiyye fi Mısır fi'l-ahdi'l-Osmânî*, y.y.: el-Hey'etü'l-Mısıryete'l-Âmme li'l-Kitâb, 1991.

3. Muhammed Afîfî, “el-İktisâd ve'l-fikh ve'l-müctema': dirâse fi'l-hulûv fi'l-evkâf bi-Mısır fi'l-ahdi'l-Osmânî”, *el-İctihâd (Lübnan)*, c. 8, sy. 33, 1996, s. 179-186. Makalede bir akarın üzerinde tamir ya da başka bir amaçla ödenen bir bedel karşılığında şahıslara tanınan intifâ haklarını ifade eden “hulûv” kavramının⁵⁷ tanımı, tarihçesi, bu uygulamayı ortaya çıkaran nedenler ve özellikle Mısır'da bu şekilde adlandırılan bu uygulamanın hükmü, kimlerin bu haktan istifade edeceği ve zamanla bunun kapsamının genişlemesi konuları ele alınmıştır.

4. Nâsıruddîn Saîdûnî, “en-Nedvetu'd-duveliyye havle'l-Evkâfi'l-Osmâniyye: ukûdu kirâi'l-vakf min hilâli'l-kavânîni'd-dîniyye ve'l-urfıyye ve'l-medeniyye”, *Mecelletü Evkâf (Kuveyt)*, yıl 8, sy. 18, 2010, s. 149-156. Müellif, Fransa Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi (CNRS) ve Institut de recherches et d'études sur le monde arabe et musulman'ın Osmanlı vakıfları üzerine birlikte düzenledikleri “Les waqfs Ottomans: Droit religieux, droit coutumier, droit civil: Les contrats locatifs” başlıklı uluslararası toplantının genel bir özeti sunmuştur.

57 Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 204.

5. Muhammed Arnâût, “el-Vakf fi’ d-devleti’l-Osmâniyye”, *Mecelletü Evkâf (Kuveyt)*, yıl 2, sy. 3, 2002, s. 47-55. Osmanlı’da vakıf uygulamalarını genel olarak ele alan bir çalışmadır.

6. Hind Hüseyin Harîrî, “İshâmu’l-vakf fi da‘mi’l-müessesâti’l-ilmîyyeti’t-terbeviyye fi Mekketi’l-mükerrerme ibbâne’l-asri’l-Osmânî ve’l-esâlibi’l-mukteraha li-tatvîri devrihi fi’l-asri’l-hâzir” (Doktora tezi, Câmiatu Ümmü’l-Kurâ, 2010-2011). Müellif, Osmanlı döneminde Mekke’de bulunan vakıfların niteliği, bunları daha çok kimlerin vakfettiği, daha ziyade ne gibi hususlara dair vakıf tasarrufunda bulunulduğu ve özellikle eğitim ve öğretimin ilerlemesinde vakıfların rolüne yer vermiş, bu müessesenin canlandırılması hususunda günümüze yönelik tekliflerde bulunmuştur. Tez, ayrıca Osmanlı döneminde Mekke’nin tarihi konusunda da faydalı bilgiler içermektedir.

7. Hassân Hallâk, *el-Evdâ’u’ş-şer’iyye ve’l-kânûniyye li-evkâfi’l-müslimîn ve’l-mesîhiyyîn fi Lübnân fi’l-ahdi’l-Osmânî*, Beyrut: Menşûrâti’l-Halebî el-Hukûkiyye, 2008. Çalışmasını Beyrut’taki şer’î mahkeme sicilleri arşivine dayalı olarak hazırlayan yazar, Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan Osmanlı tebaası tarafından kurulan vakıfların günümüzde Lübnan’da hizmet veren pek çok eğitim kurumunun da ilk nüvesini oluşturduğuna dikkat çekmektedir.

8. Mahmûd Abbâs Hammûde, *Vesâiku vakfmin el-asri’l-Osmânî*, Kahire: Mektebetü Nahdati’ş-Şark, 1984. Eser, yine belgelere dayalı olarak Osmanlı vakıfları üzerinde yapılan çalışmalardandır.

b. Para Vakıfları

Vakıf sözleşmesi, belli bir amaca yönelik olarak menkul ya da gayrı menkul bir malın kendisinin ya da gelirinin bir hayır cihetine tahsisinden ibarettir.⁵⁸ Genellikle bu sözleşmede “ebedilik” temel bir vasıf olarak bulunmalıdır. Belirli bir paranın vakfedilmesi sonucu meydana gelen para vakıflarında nakit paranın harcanan bir metâ durumunda olması, dolayısıyla da ebedilik vasfı taşımaması sebebiyle vakıf sözleşmesine konu olup olamayacağı meselesi, uzunca bir dönem âlimlerin gündemini meşgul etmiştir.⁵⁹ Özellikle Osmanlı ulemasından Şeyhülislam İbn Kemâl ve Ebussud Efendi’nin verdikleri fetvalar ve yazdıkları risaleler konu hakkında araştırma yapanlara ışık tutmuştur.⁶⁰ Verilen bu fetvalar dönemin ihtiyaçlarını karşılamanın yanında fıkıhın sosyal hayata

58 Vakfın tanımı fakihlere ve mezheplere göre farklılık arz etmektedir. Bkz. Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *DİA*, c. 42, s. 475-476; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 245; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 595.

59 Abdullah Demir, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Devlet-i Aliyye’nin Büyük Hukukçusu*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006, s. 167-177.

60 Ebussuûd’un risalesi tahkik edilerek yayımlanmıştır, bkz. Muhammed b. Muhammed b. Muhyiddin el-İmad Ebussuûd, *Risâletün fi cevâzi vakfi’n-nukûd*, thk. Ebü’l-Eşbal Sagir Ahmed Bâkistânî, Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1997/1417.

paralel gelişimini göstermesi bakımından da ayrıca dikkat çekicidir.⁶¹ Para vakıflarına duyulan ihtiyacın günümüzde de artarak devam etmesi sebebiyle bu mesele, geçmişle olan bağlantısı göz ardı edilmeden çağdaş çalışmalara konu edilmiştir. Bu duruma bağlı olarak para vakıfları ve hükmü üzerine yazılan Arapça literatürün tamamına yakınında bilhassa Ebussuûd Efendi'nin ortaya koyduğu fikrî çaba takdir edilmiş ve eserlerin önemli bir kısmında görüşlerine değinilmiştir. Aşağıda bu konuyla ilgili Arapça literatürdeki önemli çalışmalara yer verilmektedir:

1. Muhammed Muvaffak Arnâût, “Delâlâtu zuhûri vakfi'n-nukûd fi'l-Kuds hilâle'l-hukmi'l-Osmânî”, *Mecelletü Evkâf (Kuveyt)*, yıl 5, sy. 9, 2005, s. 33-47. Vakıflar ve benzeri konularda velûd bir yazar olan Ürdün Âlü'l-Beyt Üniversitesi öğretim üyesi Arnâût bu çalışmasında vakıfların özellikle Kudüs ve çevresinde uygulanma şekli ve tarihine yer verir. Para vakıflarının Osmanlı hâkimiyetindeki Arap topraklarında Anadolu'dakine benzer şekilde yaygınlık göstermediğinin altını çizen yazar, ayrıca incelediği vakfiyeler ve şer'î mahkeme sicilleri vasıtasıyla okuyucusuna Osmanlı döneminde Kudüs'te kurulmuş olan vakıfların istatistiğini sunar.

2. Colin Imber, “Min vakfi'l-menkül ledâ Muhammed eş-Şeybânî ilâ vakfi'n-nukûd ledâ Ebi's-Suûd Efendi”, çev. Muhammed Muvaffak Arnâût, *Mecelletü Evkâf (Kuveyt)*, yıl 11, sy. 21, 2011, s. 143-152. Makale veciz ifadelerle başlangıçtan günümüze vakıfların toplum içerisinde icra ettikleri rolü özetlemektedir.

3. John E. Mandville, “el-Merdûdu'l-hayrî li'r-ribâ: el-Hilâf havle vakfi'n-nukûdi fi'd-devleti'l-Osmâniyye”, çev. Muhammed Muvaffak Arnâût, *el-İctihâd*, yıl 11, sy. 43, s. 173-206.⁶² Para vakıflarının XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren Anadolu'da yaygın bir biçimde görülmesini bir devrim olarak niteleyen yazar, bu durumun bir benzerinin İslam tarihinde görülmediğinin altını çizmektedir.

4. John E. Mandville, *Dirâsât fi vakfi'n-nukûd: mefhûm mugâyir li'r-ribâ fi'l-muctemai'l-Osmânî*, Muhammed Zağvan Arnâût (haz.), Müessesetü't-Temîmî, 2001.

5. Muhammed Nâyif Âyîd Uteybî, “es-Seyfu's-sârîm fi'r-reddi alâ risâleti Ebi's-Suud fi cevâzi vakfi'n-nukûd” (Yüksek Lisans tezi, Kuveyt Üniversitesi, ts.). Ebussuûd Efendi'nin para vakıfları konusundaki fetvasına bir reddiye olarak Birgivi Mehmet Efendi'nin yazdığı *es-Seyfü's-sârîm fi ademi cevâzi vakfi'l-menkül ve'd-derâhîm* adlı risalesi üzerine yapılmış bir çalışmadır.

6. Abdullah b. Müslim Simâlî, “Vakfu'n-nukûd: hükmühu, tarihuhu ve ağrâzuhu, ehemmiyyetuhu'l-muâsıra, istismâruhu.”⁶³ Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi öğretim

61 M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukuk Tarihçiliği ve Problemleri”, *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları (Tespitler, Problemler, Teklifler)*, İstanbul: İSAM, 2007, s. 69.

62 Makalenin İngilizce özgün adı şöyledir: “Usurious Piety: the Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *ITEMS*, sy. 10, 1979, s. 289-308.

63 <http://www.kantakji.com/wakf.aspx> (Muamelât Fıkhi Araştırmaları Merkezi internet sayfası; 04.10.2015)

üyesi Simâli'nin bu çalışması, doğrudan Osmanlı'da yaşanan para vakfı tecrübesi ve münakaşalarına dayanmasa da, özellikle para vakıflarının arka planını anlatırken Osmanlı dönemindeki uygulamalara vurgu yapar ve Osmanlı Devleti'nin İslam medeniyetine yaptığı en önemli katkının para vakıfları olduğunu söyleyenlerin bulunduğu altını çizer.

7. Velid Huveymil Avcân, "Vakfu'n-nukûd ve sıyağu'l-istismâr fih."⁶⁴ Çalışma, yine para vakıfları ve Osmanlı'nın bu alana katkısından başka günümüzde para vakıflarının hangi şekilde hizmet göreceği ve hangi yatırım alanlarında kullanılabilirliği konusunda öneriler sunmaktadır.

8. Şevki Ahmed Dünya, "el-Vakfu'n-nakdî: Medhal li-tef'îli devri'l-vakf fi hayâtina'l-muâsıra", *Mecelletü Evkâf (Kuveyt)*, yıl 2, sy. 3, 2002, s. 56-82.

9. Abdurrahman Hâbil, "Vakfu'n-nukûdi'l-ehli ve ehemmiyyetuhu li'l-ameli'l-masrifî el-İslâmî", *Mecelletü Evkâf (Kuveyt)*, yıl 5, sy. 9, 2005, s. 147-155.

10. Muhammed Liba - Muhammed İbrahim Nükâsi, "Nizâmu vakfî'n-nukûd ve devruhu fi tenmiyeti'l-merâfiki't-terbeviyye ve't-ta'limiyye", Uluslararası Malezya İslam Üniversitesi tarafından düzenlenen "Vakıf Kanunları ve İdaresi" (Kavânînu'l-evkâf ve idâretuhâ: vakâi' ve tatalluât) başlıklı uluslararası sempozyuma (Ekim 20-22 2004/Zilkade 1-3 1430) sunulan tebliğ.

11. Muhammed Abdullatîf Ferfûr, "Vakfu'n-nukûd fi'l-fıkhî'l-İslâmî ve menâhicu tavzîfihi li-tenmiyeti'l-vakf ve tersihî devrihi'l-hadârî", *Mecelletü'l-İktisâdi'l-İslâmî*, c. 31, sy. 366-367, 2011/1432. Aynı yazar, "Vakfu'n-nukûd" başlıklı çalışmasında da,⁶⁵ para vakfının niçin caiz olması gerektiğini özetlemektedir.

B. Tasavvuf

İslam dininin geniş coğrafyalara yayılmasında ve özellikle Türkler'in İslamlaşmasında belirgin bir rol oynayan tasavvuf, dervişler aracılığıyla bir yandan geniş kitlelerin dînî, ahlakî ve toplumsal dönüşümlerini gerçekleştirme diğer yandan da bu kitlelerin, söz konusu kazanımların hâmisi olarak gördükleri devlete bağlılıklarını sağlama bakımından Osmanlı Devleti'nde önemli bir hizmet ifa etmiştir. Yine fakirleri, öğrencileri ve dervişleri barındıran hayır müesseseleri olmaları bakımından tekkeler de Osmanlı Devleti tarafından özel bir ilgiye mazhar olmuştur. Bu nedenle Türkiye'deki literatürde tasavvufun mahiyeti, kaynakları, kavramları ve temsilcileri vb. konuların ele alındığı çalışmaların yanında Osmanlı Devleti'nde tasavvufi hareketler ve bunların toplumdaki tezâhürü üzerine eserler kaleme alınmıştır.⁶⁶ Konunun önemine binaen çağdaş Arap literatüründe de söz konusu dönemde Osmanlı

64 <http://www.kantakji.com/wakf.aspx> (Muamelât Fıkhî Araştırmaları Merkezi internet sayfası; 04.10.2015)

65 Muhammed Abdullatîf Ferfûr, "Vakfu'n-nukûd", *Mecelletü Mecmai'l-Fıkhî'l-İslâmî*, c. 2, sy. 13, 2001, s. 43-93.

66 Reşat Öngören, "Tasavvuf", *DİA*, c. 40, s. 124.

hâkimiyeti altında bulunan topraklarda tasavvufa dair tezâhürleri inceleyen ve bir bakıma toplumsal tarih çalışması diyebileceğimiz eserler yazılmıştır. Bu çerçevede şu eserler zikredilebilir:

1. Tevfik Tavîl, *et-Tasavvuf fî Mısır ibbâne'l-asri'l-Osmânî*, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1946. Eser, Osmanlı öncesi ve sonrası dönemlerde Mısır'da tasavvuf, tarikatlar, tarikat şeyhlerinin toplumdaki nüfuzu ve tasavvufun Mısır'da yaygınlaşma nedenlerini mercek altına almıştır.

2. Hanân Atıyyetullâh el-Ma'bedî, "et-Tasavvuf ve âsâruhu fî Turkiyâ ibbâne'l-asri'l-Osmânî (ard ve nakd)" (Doktora tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1428-1429). Osmanlı Devleti'nde tasavvufun kökenleri, önde gelen tarikatlar (Bektaşilik, Mevlevilik, Nakşibendilik) ve genel özellikleri ile birlikte bu tarikatların Osmanlı toplumu, siyaseti, ilmi kurumları ve akidesi üzerine olan etkilerini incelemektedir.

3. Muhtâr Habbâr, "el-Hudûru's-sûfi fi'l-Cezâir 'ale'l-ahdi'l-Osmânî", *Mecelletü't-Türâsi'l-Arabî (Suriye)*, c. 15, sy. 57, 1994, s. 51-57. Cezayir'de Osmanlı hâkimiyetindeki dönemde oldukça parlak bir dönem yaşayan tasavvuf hareketlerini, şeyhlerin Osmanlı yönetimiyle olan ilişkilerini irdeleyen yazar, tekke ve zaviyelerin toplum içerisinde oynadığı rol hakkında da kıymetli bilgiler vermektedir.

4. Hamid Muhammed ed-Derrâcî, "er-Ribât ve't-tekâyâ el-Bağdâdiyye fi'l-fetretü'l-Osmâniyye" (Doktora tezi, Bağdat Üniversitesi, 1996). Osmanlı dönemi Bağdat şehrindeki tekkeler konusunda değerli bilgiler içermektedir.

5. Arûbe Cemîl Mahmûd, "et-Tekâyâ fi'l-Mevsil munzu evâhiri'l-ahdi'l-Osmânî ve hattâ seneti 1918", *Mecelletü Dirâsât Mevsiliyye*, c. 7, sy. 20, 2008, s. 35-53. Devlet-halk bütünlüşmesi konusunda oldukça önemli bir misyon yüklenen tasavvuf erbabının bir bakıma çalışmalarını yürüttükleri kurumlar olarak temayüz eden tekkelerin, Osmanlı toplum ve eğitim hayatında önemli bir yere sahip olduğunun altı çizilerek Osmanlı döneminde Musul'da bulunan belli başlı tekkeler ve bunların çalışmaları konusunda bilgiler verilmektedir.

6. Şâkir Nâblûsî, *Asru't-tekâyâ ve'r-reâyâ: vasfu'l-meşhedî's-sakâfi li-bilâdi's-Şâm fi'l-ahdi'l-Osmânî (1516-1918)*, Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1999. Arap dünyasında önde gelen liberallerden olan yazarın (v. 2014), Osmanlı döneminde 'bilad'üş-Şâm' olarak nitelenen ve bugünkü Filistin, Ürdün, Lübnan ve Suriye'ye tekabül eden topraklardaki geri kalmışlık ve bunun baş müsebbiplerinden biri olarak gördüğü tekkeler konusunu etraflıca işlediği bir çalışmadır. İlmî delillere dayanmaksızın Osmanlı Devleti'ne yöneltilen karalama ve iftiralara dolu olan Nâblûsî'nin bu eserine şiddetli tenkitler yönelten Türkî er-Rebîû (v. 2007), bu eleştirilerini *Mecelletü'l-İctihâd*'da yayınlamıştır.⁶⁷

67 Türkî er-Rebîû, "Asru't-tekâyâ ve'r-reâyâ: vasfu'l-meşhedî's-sakâfi li-bilâdi's-Şâm fi'l-ahdi'l-Osmânî (Şâkir Nâblûsî)", *Mecelletü'l-İctihâd (Lübnan)*, c. 11, sy. 45-46, 2000, s. 419-424.

7. Calib Anavs, “el-Hilâf beyne’t-tarîkati’s-sufiyye el-Halvetiyye ve hareketi Kâdîzâde havle ziyâreti’l-makâmâtî’l-mukaddese”, *Devriyyetü Kân et-Târihiyye*, c. 5, sy. 16, 2012, s. 59-62. Türbe ve buna benzer olarak kutsal addedilen mekânların teberrük ve sevap alma maksatlı ziyaretler hususunda, Halvetiye tarikatı müntesipleri ile Osmanlı’da selefi damarın öndegelen temsilcilerinden Birgivi’nin düşüncelerini destekleyenler arasında cereyan eden tartışmaları ve bu konuda Osmanlı Devleti’nin takındığı tutumu masaya yatırmıştır.

8. Zeyneb Bîrecikî, “el-Medîhu’n-nebevî fi’l-asri’l-Osmânî: mazâhiruhu ve hasâisuhu”, *Mecelletü’t-Tecdîd (Malezya)*, c. 9, sy. 17, 2005, s. 135-174. Makale, İslam tasavvuf edebiyatında ‘methiye’ türünün ortaya çıkışı, yaygınlaşmasının sebepleri ve kısa tarihini özetledikten sonra Osmanlı Devleti’nde methiyeler konusuna odaklanmıştır.

C. Osmanlı Sanatı ve Mimarisi

1. Halid Muhammed Azb, “Devru’l-fikh el-İslâmî fi’l-imâreti’l-medeniyye fi medîneteyi’l-Kahire ve Reşid fi’l-asreyn el-Memlûkî ve’l-Osmânî” (Yüksek Lisans tezi, Kahire Üniversitesi, 1995). Mimari düzenlemede fikhın rolünü Kahire ve Reşid’deki Memlûkler ve Osmanlı’dan kalma eserler üzerinde yaptığı incelemelerle tespit etmeye çalışan yazar, çalışmasını daha sonra bir makale şeklinde okuyucunun ilgisine sunmuştur.⁶⁸

2. Mustafa Ahmed b. Hamuş, *Fikhu’l-umrân el-İslâmî min hilâli’l-erşif el-Osmânî el-Cezâirî 956 H/1549 M – 1246 H/1830 M: Min vakii’l-evâmiri’s-sultânîyye ve ukûdi’l-mehâkimi’ş-şer’iyye*, Dübey (Dubai): Dâru’l-Buhus li’l-Dirasâtî’l-İslâmîyye ve İhyâi’t-Turâs, 2000/1421. Yukarıdaki çalışmanın bir benzerini Osmanlı Cezayirini merkeze alarak yapmaya çalışan bu eserde yazar, İslam mimarisini diğerlerinden ayıran özelliklere yoğunlaşarak İslam mimarisinin tarihî ve fikhî arka planını ortaya çıkarmaya çalışır. Yazar çalışmasını genellikle arşiv belgelerine ve klasik fikhın başucu eserlerine dayandırmıştır.

3. Matrûh Ümmü’l-Hayr, “Tahlîlu’l-kitâbâtî’l-eseriyyeti’l-cenâiziyye (fi’l-ahdi’l-Osmânîyye bi medîneti’l-Cezâir)”, *Mecelletü’l-Hukuk ve’l-Ulumi’l-İnsânîyye (Cezayir)*, sy. 17, 2014, s. 378-400. Çalışma, Osmanlı Cezayirinde mezar taşlarının izini sürerek dönemin medeniyet seviyesi ve dinî durumu hakkında tespitlerde bulunmaya çalışmaktadır.

4. Muhammed Fehd el-Fa’r, “el-Kitâbât ve’n-nukûş fi’l-Hicâz fi’l-asreyn el-Memlûkî ve’l-Osmânî mine’l-karnî’s-sâmin el-hicrî hatta’l-karnî’s-Sânî aşer” (Doktora tezi, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, 1986/1406). Tez, Hicaz’da Memlûkler ve Osmanlı dönemine ait kitabe ve süslemeleri konu edinmektedir.

68 Halid Muhammed Azb, “Devru’l-fikh el-İslâmî fi’l-imâreti’l-medeniyye fi medîneteyi’l-Kahire ve Reşid fi’l-asreyn el-Memlûkî ve’l-Osmânî”, *Mecelletü’l-Hafecî*, sy. 1, 1998, s. 20-24.

Aşağıda listesini sunacağımız eserler de, yine Osmanlı dönemi sanat eserlerini mercek altına alan çalışmalardan bazılarıdır:

5. Muhammed Abdülaziz Merzûk, *el-Funûnu'z-zuhrufiyye el-İslâmiyye fi'l-ahd el-Osmânî*, Kahire: el-Heye'tü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1987.

6. Husam Hüzâ', *el-Funûnu'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Osmânî: Dirâse eseriyye ve hadâriyye: et-tuhaf ez-zuhrufiyye et-Türkiyye ve'l-medâfi' fi'l-kusûri'l-Osmâniyye*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Hadîs, 2010.

7. Rabî Halid Halife, *el-Funûnu'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Osmânî*, Kahire: Mektebetü Zehrâ eş-Şark, 2008.

8. Muhammed es-Seyyid Bastavîsî, *Dirâsât fi funûn ve tarihi'l-âsâri'l-mi'mariyye: en-nukûşî'l-kitâbiyye 'ale'l-amâiri'd-diniyyeti'l-Osmâniyye: Dirâse fenniyye li'n-nusûsi'l-kitâbiyye 'ale'l-amâir fi'ş-şekl ve'l-madmûn*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Hadîs, 2009.

9. Adil Ziyâde, *el-Funûnu'l-mi'mariyye li'l-âsâri'l-İslâmiyye: Dirâse tarihiyye tahliyye li'l-hammâmât el-Memlûkiyye ve'l-Osmâniyye*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Hadîs, 2009.

10. Muhammed Ebu'l-Amâyem, *Âsâru'l-Kahireti'l-İslâmiyye fi'l-asri'l-Osmânî: el-Mesâcid ve'l-medâris ve'z-zevâyâ, işrâf ve takdim*: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2003.

II. Osmanlı Devrinde Ulema, Fetvâ, Eğitim, İlmî Faaliyetler ve Medreseler

A. Osmanlı Ulemâsı

Arap dünyasında Osmanlı döneminde İslami ilimler üzerine yapılan çalışmalar, nicelik bakımından Osmanlı uleması ve onların ortaya koyduğu eserlere dair yapılan araştırmalarda zirvesini bulmaktadır. Bu bağlamda İbn Kemal, İbn Nüceym, Ebussuûd Efendi, İbn Âbidîn ve İsmail Hakkı Bursevî gibi Osmanlı Devleti'nin ileri gelen âlimleri üzerine nispeten daha kapsamlı çalışmaların yapıldığını söylemek mümkündür.⁶⁹

1. İbn Kemal (v. 940/1534)

Osmanlı Devletinin yükselme döneminde yaşamış bulunan büyük ilim adamlarından Şeyhülislam İbn Kemal pek çok ilim sahası ile ilgili eserlere imza atmıştır. Velud bir müellif olarak karşımıza çıkan İbn Kemal, eserlerini Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere birden fazla dilde kaleme almıştır.⁷⁰ Çağdaş Arap dünyasında bu eserlerden bir kısmı üzerine çalışmalar yapılmıştır.

69 Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış olsalar da, Muhammed Abduh (v. 1323/1905) ve Cemâleddin Kâsımî (v. 1332/1914) gibi şahsiyetler hakkında yapılan çalışmalara, söz konusu bilgilerin daha çok dönemin siyasi düşüncesine etki etmeleri ve daha ziyade bu yönde eserler vücuda getirmeleri nedeniyle makalemizde yer vermeyi uygun görmedik.

70 İlyas Çelebi, "Kemalpaşazâde", *DİA*, c. 25, s. 245-247, s. 245; Mustafa Fayda, "İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri", *Şeyhülislam İbn Kemâl Sempozyumu (Tebliğler ve Tartışmalar)*, Ankara: TDV Yayınları, 1986, s. 53, 59.

İbn Kemal'in tefsir, dil ilimleri ve fıkıh gibi farklı alanlardaki eserleri üzerine yapılmış çalışmalardan tespit edebildiklerimizi -ki bunların birçoğunu görme imkânı bulamadık- aşağıdaki vermekteyiz:

1. Abdülmuhsin Cum'a Mucâvir, "Tefsîru İbn Kemâl Paşa min evveli sûreti Âli İmrân ilâ âhiri sûreti'l-Mâide: Dirâse ve nakd ve ta'lik" (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1992).

2. Halid Abdurrahman İbrahim, "Tefsîru İbn Kemâl Paşa min evveli sûreti'l-Fâtiha ilâ âhiri sûreti'l-Bakara: Dirâse ve nakd ve ta'lik" (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1993).

3. Havle Hüseyin Ahmed Ebû Mişâr, "Tahkik ve dirâsetü sûreteyi'l-Ârâf ve'l-Enfâl min tefsîri İbn Kemâl Paşa" (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 1996).

4. Muhammed İbrahim Muhammed, "Tefsîru İbn Kemâl Paşa min evveli sûreti'l-En'âm ve'l-Ârâf ilâ âhiri sûreti't-Tevbe: Dirâse ve nakd ve ta'lik" (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1998).

5. Ahmed Ramadân Mustafa Diyâb, "Tefsîru İbn Kemâl Paşa min evveli sûreti Yûnis ilâ âhiri sûreti'n-Nahl" (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1999).

6. Ahmed Ramadân Mustafa Diyâb, "Tefsîru İbn Kemâl Paşa min evveli sûreti'l-İsrâ ilâ tefsîri kavlihi Teâlâ "ve seya'lemu'l-lezîne zalemû eyye münkalibin yenkalibûn" âhiri sûreti'ş-Şuarâ" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 2003).

7. Memdûh Yıldırım, "Tefsîru İbn Kemâl Paşa li-sûreti'l-En'âm: Dirâse ve tahkik" (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 2011).

8. Muhammed Zeynelmecc Celâlüddîn, "Tefsîru İbn Kemâl Paşa min evveli sûreti'n-Neml ilâ âhiri sûreti's-Sâffât" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 2011).

9. Lütfi Seyyid Sâlih Kandîl, "el-Mesâilü'l-belâğiyye li-Şemseddîn Ahmed bin Süleymân İbn Kemâl Paşa: Dirâse ve tahkik" (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1983).

10. Muhammed Abdülhâfız Abdülhâfız, "el-Mesâilü'l-belâğiyye fi'r-rub'is-sâlis min tefsîri İbn Kemâl Paşa: Dirâse ve tahkik min sûreti Meryem ilâ âhiri sûreti'n-Nûr" (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1985).

11. Muhammed Ali Huveydî, "el-Mesâilü'l-belâğiyye fi'r-rub'is-sânî min tefsîri İbn Kemâl Paşa min evveli sûreti'l-Arâf ilâ âhiri sûreti'l-Kehf: Dirâse ve tahkik" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1987).

12. Lütfi Seyyid Sâlih Kandîl, "el-Bahsü'l-belâğî fi tefsîri İbn Kemâl Paşa: er-Rub'u'l-evvel: Dirâse ve tahkik" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1987).

13. Muhammed Seyyid Sultân Abdürrahîm, "el-Mesâilü'l-belâğiyye fi tefsîri İbn Kemâl Paşa min evveli sûreti'l-Furkân ilâ âhiri sûreti's-Sâffât: Tahkik ve dirâse", (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1989).

14. Eşref Fehmî Mursî, “el-Mesâilu'n-nahviyye ve'l-kıraâtî'l-Kurâniyye fi Tefsîri İbn Kemâl Paşa cem'an ve dirâseten ve tahlîlen” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 2011).

15. Ali Muhammed Mustafa Fakîr, “İbn Kemal Paşa ve eseruhu fi'l-fikhi'l-Hanefî” (Yüksek Lisans tezi, Bağdâd Üniversitesi, 1995).

16. Nuh Mustafa Muhammed el-Aliyy, “İhtiyârâtü İbn Kemâl Paşa el-fikhiyye fi tefsîrih” (Doktora tezi, Dâru'l-Hadîs el-Haseniyye (Fas), 1997).

Tefsir eserinde olduğu üzere İbn Kemal'in, Sadruşşerîa'nın *Tenkîhu'l-usûl* adlı telifi üzerine yazdığı *Tağyîru't-Tenkîh* adlı eseri de⁷¹ birçok çalışmaya konu olmuştur:

17. Munâ Ahmed Hasen, “Tahkîk ve dirâsetü kitâb Tağyîri't-Tenkîh li-Ahmed bin Süleymân el-ma'rûf bi-İbn Kemâl Paşa min evveli'r-rükni's-sânî fi's-sünne ilâ nihâyeti faslin fi'l-hücece elletî tasluhu li'd-def'i dîne'l-isbât” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1994).

18. Buseyne Reşâd Mahmûd, “Tahkîk ve dirâsetü'l-kısmî's-sânî mine'l-kitâb fi'l-hükm min mahtûtî Tağyîri't-Tenkîh l'İbn Kemâl Paşa el-Hanefî” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1995).

19. Safâ Karnî Mahmûd, “Tahkîk ve dirâsetü mahtûtî Tağyîri't-Tenkîh li-Ahmed bin Süleymân el-ma'rûf bi-İbn Kemâl Paşa (ö. 940): min evvelihî ilâ nihâyeti's-sarîh ve'l-kinâye” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1996).

20. Ahmed Hamza Saîd, “Tağyîru't-tenkîh fi'l-usûl l'İbn Kemal Paşa el-kısmu'l-evvel: Dirâse ve tahkîk” (Yüksek Lisans tezi, Bağdâd Üniversitesi, 2005).

21. Tâlib Raşîd Câsim, “Tağyîru't-Tenkîh fi'l-usûl l'İbn Kemâl Paşa (v. 940) el-kısmü'l-evvel: Dirâse ve tahkîk” (Doktora tezi, Bağdâd Üniversitesi, 2007).

İbn Kemal'in Tâcüşşerîa'nın *Vikâyetü'r-rivâye* adlı eserini tenkit ve tashih amaçlı yazdığı *İslâhu'l-Vikâye* adlı eserini şerh etmek maksadıyla kaleme aldığı *Îzâhu'l-İslâh* adlı çalışması⁷² üzerine de çeşitli çalışmalar yapılmıştır:

22. Ahmed Selmân Ubeyd Sâmir Muhammedî, “Îzâhu'l-İslâh li'l-İmâm Şemsüddîn Ahmed b. Selmân İbn Kemâl Paşa el-Hanefî: Dirâse ve tahkîk” (Yüksek Lisans tezi, Bağdâd Üniversitesi, ts.).

23. Abdullah Davud, “Îzâhu'l-İslâh li'l-İmâm Şemsüddîn Ahmed b. Selmân bin Kemâl Paşa el-Hanefî: Dirâse ve tahkîk” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 2006; Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007).

Yukarıda sıraladığımız çalışmalarda daha ziyade İbn Kemal'in tefsir ve fıkıh ilimleriyle ilgili eserlerinin tahkiki yapılmıştır.

71 İlyas Çelebi, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, c. 25, s. 247.

72 İlyas Çelebi, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, c. 25, s. 247.

24. Muhammed Abdurrahman Tavâlibe, “Risâletün fi tahkîki'l-kavl bi-enne's-şühedâ ahyâ fi'd-dünyâ l'İbn Kemâl Paşa rahimehullâh”, *Mecelletü'l-Menâre* (Ürdün), c. 11, sy. 3, 2005, s. 155-188.

25. Hüseyin Ahmed Derâvîş, “Risâletün fi hurûfi'l-Kurân l'İbn Kemâl Paşa el-muteveffâ senete 940/1534”, *Mecelletü Câmîati'l-Kuds*, sy. 5, 2005, s. 224-256. İbn Kemâl'in Kur'ân'da yedi harf meselesi ile ilgili olarak kaleme almış olduğu risâlenin tahkikidir.

26. Salâhuddîn Abdullatif Sukker, “Kitâbü'l-felâh şerhu Merâhi'l-ervâh l'İbn Kemâl Paşa” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1999). İbn Kemal'in Ahmed b. Ali b. Mesud'un sarf ilmi ile ilgili olarak kaleme aldığı *Merâhu'l-ervâh* adlı esere⁷³ yazdığı şerhin tahkikinden ibarettir.

27. Abbâs Rahîl Cuğeyfi, “es-Safedî ve İbn Kemâl Paşa fi kitâbeyhimâ Tashîhu't-tasfîh ve tahrîru't-tahrîf ve't-Tenbîhu 'alâ ğalati'l-câhil ve'n-nebih” (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (el-Câmîati'l-İslâmiyye) (Bağdad), ts.).

28. Üsâme İbrahim Ali, “Risaletü İbn Kemal Paşa fi'l-kazâi ve'l-kader: Dirâse ve tahkik” (Yüksek Lisans tezi, Bağdâd Üniversitesi, 2000-2001). İbn Kemal'in kaza ve kader üzerine yazdığı risâlenin tahkikinden ibarettir.

29. Seyyid Bahçıvan, “İbn Kemâl Paşa ve ârâuhu'l-itikâdiyye: dirâse nakdiyye 'alâ dav'i akîdeti's-selef” (Doktora tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1992-1993). Kitap olarak neşredilen eserde⁷⁴ İbn Kemal'in ilahiyat, nübüvvât ve sem'iyât gibi akâid ilminin ana konuları hakkındaki görüşleri incelenmiştir.

2. İbn Nüceym (v. 970/1563)

Asıl adı Zeynelâbidîn b. İbrâhîm b. Muhammed b. Nüceym el-Mısırî olan İbn Nüceym, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden birkaç yıl sonra (926/1519) Kahire'de dünyaya gelmiştir.⁷⁵ Kaynaklarda hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan İbn Nüceym, daha çok fakîh kimliği ile ön plana çıkmakta ve özellikle 'kavâid' literatürüne değerli bir katkı yapan *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı çalışmasıyla tanınmaktadır.⁷⁶ Nitekim çağdaş Arap literatüründe İbn Nüceym hakkında yapılan çalışmaların büyük bir kısmı onun bu eseri üzerine yapılmıştır. Aşağıda söz konusu çalışmaların bir listesi verilmiştir:

1. Abdullah b. Alî el-Bârkî, “Şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir li-İbn Nüceym li-Muhammed b. Velî b. Resûl el-İzmîrî (1165) min evveli'l-kitâbi ilâ nihâyeti kâideti “ed-dararu yuzâl”: Dirâseten ve tahkîkan” (Doktora tezi, İslam Üniversitesi (el-Câmîati'l-İslâmiyye) (Medine), 1428).

73 Kenan Demiryak, “Merâhu'l-ervâh”, *DİA*, c. 29, s. 165.

74 Seyyid Bağcivân, *İbn Kemâl Paşa ve ârâuhu'l-itikâdiyye (dirâse nakdiyye alâ dav'i akîdeti's-selef*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

75 Ahmet Özel, “İbn Nüceym”, *DİA*, c. 20, s. 236; İsmail Acar, “İbn Nüceym'in Hayatı ve Eserleri”, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13-14, 2001, s. 109-129.

76 İsmail Acar, “İbn Nüceym'in Hayatı ve Eserleri”, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13-14, 2001, s. 118.

2. Tâhir Muhammed, “Şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir li-İbn Nüceym li-Muhammed b. Velî b. Resûl el-İzmîrî (1165) min kâideti “el-âdetu muhakkemetün” ilâ nihâyeti kâideti “iza'ctemea'l-mübâşir ve'l-müsebbib udife'l-hukmu ile'l-mübâşir”: Dirâseten ve tahkîkan” (Doktora tezi, İslam Üniversitesi (Medine), 1429).

3. Müslim b. Bahît el-Cühenî, “et-Tahkîku'l-bâhir şerhu'l-Eşbâhi ve'n-Nezâir li-İbn Nüceym li-Muhammed İbn Hibetullâh et-Tâcî min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti kâideti “el-yemînu lâ yezûlu bi'ş-şek”: Dirâseten ve tahkîkan” (Doktora tezi, İslam Üniversitesi (Medine), 2009/1430).

4. Şihâbuddîn b. Azmatullâh, “et-Tahkîku'l-bâhir şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir li-İbn Nüceym li-Muhammed İbn Hibetullâh et-Tâcî (1224) min bidâyeti'l-kâideti'r-râbia “el-meşakkatü teclibu't-teysîr” ilâ nihâyeti'l-fenni'l-evvel el-muteallık bi'l-kavâidi'l-külliyeye: Dirâseten ve tahkîkan” (Doktora tezi, İslam Üniversitesi (Medine), 1432).

5. Abîr Saîd el-Useyrî, “et-Tahkîku'l-bâhir şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir: min bidâyeti'l-fenni's-sânî (kitâbu't-tahâra) ilâ nihâyeti (Kitâbu'l-hac) dirâseten ve tahkîkan” (Yüksek Lisans tezi, Emira Nûra binti Abdirrahmân Üniversitesi, 2012/1433).

6. Muhammed er-Rahîl Garâyibe, “Dirâse tahlîliyye ve nakdiyye li-Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-fikhi'l-Hanefî”, *Mu'te li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât*, c. 11, sy. 6, 1417/1996, s. 433-472.

7. Hamze b. Hüseyin el-Fa'r, “el-Muvâzene beyne kitâbey *el-Eşbâh ve'n-nezâir* li's-Suyûtî ve'l-*Eşbâh ve'n-nezâir* li-İbn Nüceym”, *Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsât el-İslâmiyye ve'l-Arabiyye (Kahire)*, c. 1, sy. 21, 2003, s. 549-611.

8. Ferîde Züzû, “ed-Dararu yuzâl: dirâse ta'sîliyye ve mukârane beyne's-Suyûtî ve İbn Nüceym”, *Mecelletü Âfâk es-Sakâfa ve't-Turâs*, c. 11, sy. 43, 2003, s. 6-26.

9. Muhammed Muhammed Şarkâvî, “İbn Nüceym ve iştiğâluhu bi'l-hiyeli'ş-şer'iyye”, *Mecelletü'l-va'y el-İslâmî (Kuveyt)*, c. 12, sy. 144, 1976, s. 54-58. İbn Nüceym'in şer'î hileler konusundaki tutumunu inceleyen bir çalışmadır.

İbn Nüceym'in *Eşbâh* dışındaki çeşitli eserleri üzerine yapılmış, yüksek lisans düzeyindeki tahkik çalışmaları ise aşağıda bir liste halinde sıralanmıştır:

10. Muhammed el-Hâc Muhammed, “Tahkîku kitâbi *Muhtasarun fi ilmi'l-kadâ'* li-İbn Nüceym el-Mısırî” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1983).

11. Ramadân Sâbit Ebû Semre, “Dirâse ve tahkik mebâhisu's-sünne ilâ âhiri'l-kitâb min kitâbi Lübbi'l-usûl muhtasarun li-Tahrîri'l-usûl li-İbn Hümâm li'l-İmâm el-allâme Zeynüddîn İbn Nüceym el-müteveffâ senete 970” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 2001).

12. İmân Hamza Sahvân, “Dirâse ve tahkik min kitâbi *en-Nehr el-fâik bi-şerhi Kenz ed-dekâik* li-İbn Nüceym el-Mısırî li'l-bahs fi'l-ebvâb el-âtiye: (bâbu mücâvezeti'l-mîkâti bi-gayri ihrâm, bâbu izâfeti'l-ihrâmi ile'l-ihrâm, bâbu'l-ihsâr,

bâbu'l-fevât, bâbu'l-hacci ani'l-gayr, bâbu'l-hedy, bâbu'l-lakîta ve'l-lukata, bâbu'l-ibâk, bâbu'l-mefkûd, bâbu's-şirke, bâbu'l-vakf) (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 2003).

13. Saîd Saîd eş-Şeyşenî, “Dirâse ve tahkik min evveli mahtûti Lübbi'l-usûli'l-muhtasar min Tahrîri'l-usûl ilâ kavlihi “bâbu's-sünne” te'lifu eş-Şeyh el-Îmâm el-allâme Zeynüddîn ibn İbrahîm el-Misrî eş-şehîr bi-İbn Nüceym” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 2007).

14. Mustafâ Fuâd Abdülfettâh, “Tahkîku İcâbeti's-sâil muhtasaru Enfa'û'l-vesâil li-Ömer b. İbrahîm el-meşhûr bi-İbn Nüceym el-Misrî el-Hanefî” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 2010).

3. Ebussuûd Efendi (v. 982/1574)

Osmanlı Devleti'nin ileri gelen fıkıh ve tefsir âlimlerinden Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, çağdaş Arap literatüründe, belki de hakkında en fazla çalışma bulunan Osmanlı âlimidir. O, Arap dünyasında hassaten para vakıfları ile ilgili olarak yazmış olduğu risalesi ve özellikle de ilmî birikimini yansıtan meşhur tefsiri “*İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*” ile tanınmıştır. Söz konusu eser, Ebussuûd'un ayetlerin tefsiri esnasında izlediği yöntem, tefsirin Arap dili, edebiyatı ve belagati açısından önemi vb. bakımlarından tahlil edilmiş ve genellikle başarılı bulunmuştur.

Ebussuûd Efendi'nin *İrşâd* adlı tefsirindeki yöntemi üzerine yapılan çalışmalar şu şekilde sıralanabilir:

1. Ferid b. Abdülaziz Zâmil, “Menhecu Ebissuûd fi tefsîrihi min hilali mâ kutibe anhu: Arz ve mukârene”, *Mecelletü'l-Hikme*, sy. 33, 2006/ 1427, s. 405-422. Çalışma, Ebussuûd Efendi'nin kısa bir biyografisi ile başlamakta, daha sonra eserinden yola çıkarak hangi kaynaklardan beslendiği, itikaddaki mezhebi, kıraatler konusundaki tutumu, tefsirinde rivayet ya da dirayete mi ağırlık verdiği ve özellikle de israiliyat konusundaki tutumu vb. sorulara yanıt aramaktadır. Yazar ayrıca, *İrşâd* tefsirini Arap grameri ve belagati yönüyle de tahlil etmeye çalışmıştır.

2. Arabî Şâviş, “Tefsîru Ebissuûd: Tarîkatuhu fi'l-amel bi'r-rivâye ve menhecuhu fi tavzifi'l-kıraât el-Kurâniyye”, *Mecelletü Dâri'l-Hadîs el-Haseniyye*, sy. 15, 1998, s. 191-233. Çalışma, Ebussuûd Efendi'nin genel ilmî tutumu hakkında örnekleriyle birlikte detaylı bilgiler vermekte ve özellikle yazarı, *İrşâd* tefsirinin ilmî, edebî ve tarihî bakımdan değeri üzerine kanaatlerini aktarmaktadır. Makale, Şâviş'in “Menhecîyyetü Ebissuûd fi tefsîrihi *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*” başlıklı tez çalışmasının adeta bir özeti niteliğindedir.⁷⁷

3. Süleyman Ma'rîfi Sefer, “Kâidetü's-siyâk sibâkan ve lihâkan ve eseruhâ fi't-tefsîr: Dirâse tatbîkiyye 'alâ tefsîri Ebissuûd el-müsemmâ *İrşâdu'l-akli's-selîm*”

⁷⁷ Arabî Şâviş, “Menhecîyyetü Ebissuûd fi tefsîrihi *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*”, (Doktora tezi), Dâru'l-Hadîs el-Haseniyye (Fas), 1996.

ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm", *Mecelletü's-Şerîa li'd-Dirâsât el-İslâmiyye (Kuveyt)*, c. 29, sy. 97, 2014, s. 17-57. Çalışma, tefsir yöntemlerinden biri olan siyak ve sibakı (bağlam) esas alma konusunu, yazarının ifadesiyle *üslup ve belagat bakımından diğer tefsirler arasında temayüz eden*, Ebussuûd tefsiri örneğinde incelemektedir.

4. Ravân Fevzân Mufdî Hadîd, "es-Siyâku'l-Kurânî fi tefsiri Ebissuûd el-İmâdî" (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 2010). Bağlamın Ebussuûd tefsirindeki yerini araştıran bir diğer çalışmadır.

5. İsmail Özdenc İbrahim, "Menhecu Ebissuûd el-İmâdî fi't-tefsîr" (Yüksek Lisans tezi, İskenderiye Üniversitesi, 1978).

6. Şahhât Muhammed Abdurrahman Ebû Sîtût, "Min a'lâmi't-tefsîri'l-beyânî: Ebussuûd el-İmâdî: Hayâtuhu, menhecuhu fi't-tefsîr", *Mecelletü'l-Ezher*, c. 2, sy. 57, 1984/1405.

7. Abdüssettâr Fâdıl Nuaymî, "Ebussuûd ve menhecuhu fi't-tefsîr" (Yüksek Lisans tezi, Bağdad Üniversitesi, 1988).

8. Bâbekr Muhammed, "Ebussuûd ve menhecuhu fi tefsîrihi İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kurânî'l-Kerîm" (Yüksek Lisans tezi, Ümmü Durmân Üniversitesi, 1989).

9. İzzet Muhammed Zeyyât, "Menhecü Ebissuûd fi tefsîri'l-Kurân" (Yüksek Lisans tezi, Kâhire Üniversitesi, 1991).

10. Üsâme Ahmed mansûr Mü'min, "el-Allâme Ebussuûd ve menhecuhu fi't-tefsîr" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1999).

11. Accâc Burğuş, "Menhecu'l-İmâm Ebissuûd fi't-tercîh fi tefsîrihi İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm" (Yüksek Lisans tezi, Dımaşk Üniversitesi, 2013).

12. Abdülalîm Abdülazîz Selâme, "el-Allâme Ebussuûd ve menhecuhu fi't-tefsîr" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

13. Ferez dak Rûkân Abdülazzâvî, "el-Mebâhisu'l-usûliyye li-Ebissuûd min hilâli tefsîrihi" (Doktora tezi, Bağdâd Üniversitesi, 2006).

14. Sevsen Haldûn Abdüllatîf Dileyşî, "el-İttisâ' fi'l-ma'nâ fi tefsîri Ebissuûd" (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Bağdâd), 2010).

Halen Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde Prof. Dr. Süleyman b. Sâdık Bîre danışmanlığında "el-İstinbât inde'l-İmâm Ebissuûd fi tefsîrihi İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kurânî'l-Kerîm: dirâse nazariyye tatbîkiyye" isimli bir doktora tezi üzerinde çalışılmaktadır.

Ebussuûd tefsirinin Arap dili-belagati ve gramerindeki yerini araştıran çalışmaları ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

15. Cafer Sadık Temîmî, "et-Tatbîkâtu'l-belâğîyye fi tefsîri Ebissuûd el-İmâdî", *Mecelletü Külliyyeti'd-da'veti'l-İslâmiyye (Libya)*, sy. 16, 1999, s. 227-253.

16. Şahhât Muhammed Abdurrahman Ebu Sitî, “el-Belâğa fi tefsîri Ebissuûd” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1984).

17. Me'mûn Mu'nis İbrâhîm, “el-Kadâyâ en-nahviyye ve's-sarfîyye fi tefsîri Ebissuûd *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1987).

18. Abdullâh Ahmed Muhammed Bâz, “ez-Zavâhiru'l-lügaviyye fi tefsîri Ebissuûd” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1990).

19. Yusuf Selâme Hasen Ebû Mezîd, “Tefsîru Ebissuûd ve cuhûduhu fi'd-ders el-belâğî” (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Gazze), 2004).

20. İmâd Ahmed Zebn, “Ebissuûd ve menhecuhu fi'n-nahv min hilâli tefsîrihi *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kurânî'l-Kerîm*: el-eczâ' el-aşrâtil-'l-ûlâ mine'l-Kurân” (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 2006).

21. Alâ' Abdurrahim Muhallef, “eş-Şâhidu'n-nahvî fi tefsîri *İrşâdü'l-akli's-selîm* li-Ebissuûd” (Yüksek Lisans tezi, Bağdâd Üniversitesi, 2007).

22. Hâmid Abdülhâdî Hüseyin, *el-Belâğatü ve'l-ma'nâ fi'n-nassi'l-Kurânî: tefsîru Ebissuûd nemûzecen*, Bağdat: Merkez el-Buhûs ed-Dirâsât el-İslâmiyye, 2007.

23. Fâdî Avn İbrâhîm Şâmî, “Belâğatü'l-iltifât 'inde Ebissuûd fi tefsîrihi *İrşâdu'l-akli's-selîm*” (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 2008).

24. İbtihal Nâfi' Selman, “İlelü't-ta'bîri'l-Kurânî fi tefsîri Ebissuûd” (Yüksek Yisans tezi, Bağdâd Üniversitesi, 2009).

25. Hâlid Hacîl Ahmed Diheysât, “et-Tevcîhu'n-nahvî li'l-kraât el-Kurâniyye fi tefsîr Ebissuûd el-İmâdî *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*” (Doktora tezi, Mu'te Üniversitesi, 2011).

26. Eymen Abdülfettâh Ahmed Gâzî, “et-Tevcîhu'n-nahvî ve eseruhu'd-delâli fi tefsîri *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*” (Doktora tezi, Mansûra Üniversitesi, 2013).

27. Muhammed Vidos Simbo, “Eseru nazmi'l-Kurân fi tefsîri Şeyhilislâm Ebissuûd el-İmâdî el-müteveffâ senete 982: min evveli sûreti'l-Mâide ilâ âhiri sûreti'l-En'âm” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 2013).

28. Muhammed Zâkir Hüseyin, “Eseru nazmi'l-Kurân fi tefsîri Şeyhilislâm Ebissuûd el-İmâdî el-müteveffâ senete 982: min evveli sûreti'l-Hicr ilâ âhiri sûreti Meryem” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

29. Es'ad Kutub Abdülmevcûd, “Eseru nazmi'l-Kurân fi tefsîri Şeyhilislâm Ebissuûd el-İmâdî el-müteveffâ senete 982: min evveli sûreti Tâhâ ilâ âhiri sûreti'l-Furkân: cem'an ve dirâseten” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

30. Nûr Abdülmun'im Hâc, “Eseru nazmi'l-Kurân fi tefsîri Şeyhilislâm Ebissuûd el-İmâdî el-müteveffâ senete 982: min evveli sûreti'l-Fâtiha ilâ âhiri sûreti'l-Bakara” (Devam etmekte olan doktora tezi, Ezher Üniversitesi).

31. Murdî Abdülmaksûd İsmail, “Eseru nazmi'l-Kurân fi tefsîri Şeyhilislâm Ebissuûd el-İmâdî el-müteveffâ senete 982: min evveli sûreti Âli İmrân ilâ âhiri sûreti'n-Nisâ” (Devam etmekte olan doktora tezi, Ezher Üniversitesi).

32. Musid Ahmed Şâyib, “Eseru nazmi'l-Kurân fi tefsîri Şeyhilislâm Ebissuûd el-İmâdî el-müteveffâ senete 982: min evveli sûreti's-Sâffât ilâ âhiri sûreti Kâf: Dirâse tatbîkiyye” (Devam etmekte olan doktora tezi, Ezher Üniversitesi).

33. Münîf Ali Nâcî Dabyânî, “Eseru nazmi'l-Kurân fi tefsîri Şeyhilislâm Ebissuûd el-İmâdî el-müteveffâ senete 982: min evveli sûreti'l-Ârâf ilâ âhiri sûreti İbrâhîm” (Devam etmekte olan doktora tezi, Ezher Üniversitesi).

34. Sevter Yismô Tesmân, Eseru nazmi'l-Kurân fi tefsîri Şeyhilislâm Ebissuûd el-İmâdî el-müteveffâ senete 982: min evveli sûreti'ş-Şuarâ' ilâ âhiri sûreti Yâsîn, (Devam etmekte olan doktora tezi, Ezher Üniversitesi).

35. Hüseyin Muhammed İbrahim, “ed-Dahîl fi tefsîri Ebissuûd el-müsemâ *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kurâni'l-Kerîm* min evveli'l-kitâb ilâ âhiri sûreti't-Tevbe” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1988).

36. Halîme Osmân Ömer Mısıri, “ed-Dahîl fi tefsîri Ebissuûd el-müsemmâ *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kurâni'l-Kerîm* min evveli sûreti'r-Rûm ilâ âhiri sûreti'n-Nâs”, (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1987).

37. Seyyid Muhammed Yusuf Mansur Lübân, “ed-Dahîl fi tefsîri Ebissuûd el-müsemmâ *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* min evveli Sûreti Yunis ilâ âhiri sûreti'l-Ankebût” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1989).

38. Bedriyye Salih Ali el-Gusûn, “ed-Dahîl fi tefsîri Ebissuûd el-İmâdî el-müsemmâ *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kurâni'l-Kerîm* min evvelihî ilâ âhiri sûreti't-Tevbe”, (Yüksek Lisans tezi, Külliyyetü't-Terbiye (Riyad), 1409).

İbrahim es-Sakâ'nın *Ebissuûd Tefsîri* üzerine yazmış olduğu hâşiyenin başından Enbiyâ sûresi 51. âyete kadar olan kısmı, Ezher Üniversitesi öğrencileri tarafından tahkik edilmiştir. Aşağıda künyelerine ulaşabildiğimiz çalışmaların bir listesini vermekteyiz:

40. Mahmûd Abdüssettâr Muhammed Abdüssettâr, “Hâşiyetü es-Seyyid İbrâhîm es-Sakâ 'alâ tefsîri'l-İmâm Ebissuûd tahkik ve dirâse min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti sûreti'l-Fâtiha” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

41. Hasen Ahmed Hasen Hafâcî, “Hâşiyetü es-Seyyid İbrâhîm es-Sakâ alâ tefsîri'l-İmâm Ebissuûd min evveli sûreti'l-Bakara ilâ kavlihi Teâlâ (hüden li'l-muttakîn) dirâse ve tahkik” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

42. Muhammed Saîd Ahmed Dîğam, “Hâşiyetü es-Seyyid İbrâhîm es-Sakâ 'alâ tefsîri'l-İmâm Ebissuûd dirâse ve tahkik min evveli kavlihi Teâlâ (ellezîne yu'minûne bi'l-ğayb) (el-Bakara 2/3) ilâ kavlihi Teâlâ (ve ulâike humu'l-muffihûn) (el-Bakara 2/5)” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

43. Muhammed es-Seyyid İsmail Ebu's-Suûd, "Hâşiyetü es-Seyyid İbrahim es-Sakâ 'alâ tefsîri'l-İmâm Ebissuûd: Dirâse ve tahkîk min evveli kavlihi Teâlâ (İnnellezîne keferû sevâun aleyhim eenzerteheum em lem tünzirhum lâ yu'minûn) (el-Bakara 2/6) ilâ kavlihi Teâlâ (ve mâ yahdaûne illa enfusehum ve hum lâ yeş'urûn) (el-Bakara 2/9)" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

44. Hişâm Receb Ramadân Seyyid, "Hâşiyetü es-Seyyid İbrahim es-Sakâ 'alâ tefsîri'l-İmâm Ebissuûd min sûreti'l-Bakara min evveli kavlihi Teâlâ (Yâ Benî İsrâile'zkurû ni'metî) ilâ kavlihi Teâlâ (fe-ferîkan kezzebtum ve ferîkan taktulûn) tahkîk ve dirâse" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

45. Mervân Hamed Abdülmutî Sayyâm, "Hâşiyetü es-Seyyid İbrahim es-Sakâ 'alâ tefsîri'l-İmâm Ebissuûd min sûreti'l-Bakara min evveli kavlihi Teâlâ (ve kâlû kulûbunâ ğulf) ilâ kavlihi Teâlâ (ve le-kadıstafeynâhu fi'd-dünyâ ve innehu fi'l-âhireti le-mine's-sâlihîn) tahkîk ve dirâse" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

46. Muhammed Ahmed Abdülhamîd Tâyil, "Hâşiyetü es-Seyyid İbrahim es-Sakâ 'alâ tefsîri'l-İmâm Ebissuûd min sûreti'l-Bakara min evveli kavlihi Teâlâ (İnnellezîne âmenû ve hâcerû ve câhedû fi sebîlillâh ulâike yercûne rahmetallâh vallâhu ğafurun rahîm) (el-Bakara 2/218) ilâ kavlihi Teâlâ (ve lâ tensevu'l-fadla beynekum innallâhe bimâ ta'melûne basîr) (el-Bakara 2/237) tahkîk ve dirâse" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, ts.).

Yine Ebussûd Efendi'nin tefsiri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar şu şekilde sıralanabilir:

47. Muhib Celal Abdülferrâc, "et-Tefsîru'l-mukâren li-âyati sûreti'l-Bakara min evvelihâ ilâ kavlihi Teâlâ "ve'l-vâlidâtu yurdi'ne evlâdehunne havleyni kâmileyn" min hilâli tefsîri'n-Nesefî ve Ebissuûd ve'l-Âlûsî" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 2000).

48. Besemât Def'allâh Halefallâh, "Dirâse mukârene beyne tefsîri'z-Zemahşerî ve Ebissuûd ve'l-Âlûsî li'l-cüz'eyn 15-16" (Yüksek Lisans tezi, Ümmü Durmân Üniversitesi, 2002).

49. Ahmed Bâbekr Rahmetullah Muhammed, "Dirâse mukârene beyne tefsîri'z-Zemahşerî ve Ebissuûd ve'l-Âlûsî li'l-cüz'eyn 17-18" (Yüksek Lisans tezi, Ümmü Durmân Üniversitesi, 2002).

50. Huveydâ eş-Şeyh Ahmed Şeyh, "Tefsîru'z-Zemahşerî ve Ebissuûd ve'l-Âlûsî: dirâse mukârene fi'l-cüz'i's-sâlis 'aşer ve'r-râbi' 'aşer mine'l-Kurâni'l-Kerîm" (Yüksek Lisans tezi, Ümmü Durmân Üniversitesi, 2005).

51. Bâbekr el-Ubeyd Bâbekr, "Tefsîru'l-Kurâni'l-Kerîm el-cüz'ü't-tâsi' 'aşer ve'l-'işrûn ve's-selâsûn: Dirâse mukârene beyne tefsîri'z-Zemahşerî ve Ebissuûd ve'l-Âlûsî" (Doktora tezi, Ümmü Durmân Üniversitesi, 2005).

52. Mevâhib Ramadân Muhammed Hüseyin, “Tefsîru’z-Zemahşerî ve Ebissuûd ve’l-Âlûsî: Dirâse mukârene li’l-cüz’eyn es-sâbi’ ve’l-’işrîn ve’s-sâmin ve’l-’işrîn” (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 2005).

53. Muhammed Fadl Ebu Cebel, “Teferrüdât el-İmam Ebissuûd fi İrşâdihi ‘ani’z-Zemahşerî fi Keşşâfihi ve’n-Nesefî fi Medârikihi ve’l-Beydâvî fi Envârihi: Dirâse tatbîkiyye alâ tefâsîrihim min evveli sûreti’l-Fatiha ilâ âhiri sûreti’l-En’âm” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 2005).

54. Hâmid Muhammed Mücerrib, “Teferrüdât el-İmam Ebissuûd fi İrşâdihi an ez-Zemahşerî fi Keşşâfihi ve’l-Beydâvî fi Envârihi ve’n-Nesefî fi Medârikihi: Dirâse tatbîkiyye ‘alâ tefâsîrihim min evveli sûreti’l-Ârâf ilâ âhiri sûreti’l-Furkan” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 2009).

55. Mahmûd Lütfî Câd, “Menhecu’l-İmâm en-Nesefî fi tefsîri’l-Kurâni’l-Kerîm ve mukârenetuhu bi-menheci’z-Zemahşerî ve’l-Beydâvî ve Ebissuûd” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1992).

56. Tank Muhammed Muhammed, “Mâ inferede bihi’l-İmâm es-Seâlibî mine’l-dahîl an el-Keşşâf li’z-Zemahşerî ve tefâsîri’l-Beydâvî ve’n-Nesefî ve Ebissuûd” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 2003).

Ebissuûd’un yalnızca tefsiri üzerine çalışmalar yapılmamış, onun akide, kelam v.b. konulardaki görüşleri de lisansüstü tezlere konu olmuştur:

57. Bedruddîn Muhammed, “Ebussuûd ve ârâuhu’l-kelebiyye” (Yüksek Lisans tezi, Bağdâd Üniversitesi, 2008). Bu çalışma, Ebussuûd Efendi’nin kelâmî konular ve kelâm firkaları hakkındaki görüşlerini incelemektedir.

58. Muhammed b. Abdillah Hulvânî, “el-Kâdî Ebussuûd ve ârâuhu’l-itikâdiyye: ard ve nakd” (Doktora tezi, Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, 1999/1419).

Ebussuûd Efendi hakkında ayrıca biyografik çalışmalar da yapılmıştır:

59. Isâm Muhammed Ali Advân, “Şeyhülislam Ebussuûd Efendi”, *Mecelletü Câmiati’l-Kuds*, sy. 22, 2011, s. 261-290.

60. Bedreddin Çetiner, “el-Allâme el-müfessir Ebussuûd el-İmâdî ve tefsîruhü İrşâdu’l-akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-Kurâni’l-kerîm”, *Mecelletü Câmiati’l-Emîr Abdülkâdir li’l-Ulûmi’l-İslâmiyye*, sy. 3, 1992, s. 67-75.

3. Alî el-Kârî (v. 1014/1605)

XVI. yüzyıl meşhur Hanefî fakihlerinden Alî el-Kârî, aynı zamanda hadis, tefsir, kelâm ve kıraat ilimlerinde zamanının temâyüz etmiş ilim adamlarındandır.⁷⁸ Özellikle birbirinden farklı sahalarda 180’e yakın eser ortaya koymuş olması, onun İslâmî ilimler alanına vukûfiyetini göstermesi bakımından kayda değer bir husustur.⁷⁹

78 Ahmet Özel, “Alî el-Kârî”, *DİA*, c. 2, s. 403.

79 Ahmet Özel, a.g.m., s. 403; Çağfer Karadaş, “Alî el-Kârî’nin Hayatı, Selef Akîdesine Dönüş Çabası ve Eserleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, 1993, s. 289.

Çağdaş Arapça literatürde, onu başta müfessir kimliği olmak üzere çeşitli yönleriyle tanıtmayı hedefleyen çalışmalara imza atılmıştır. Alî el-Kârî'nin tefsiri ve Kur'an ilimleri sahasındaki görüşlerini merkeze alan çalışmalardan künyelerine ulaşabildiklerimiz şu şekildedir:

1. Miyân Azîz Hakkânî, "Tahkîk ve dirâse tefsîri *Envâru'l-Kur'ân ve esrâru'l-furkân* li'l-Mollâ Alî el-Kârî el-Herevî" (Doktora tezi, Peşâver Üniversitesi (Pakistan), 1996/1416).

2. Abdüşşâfi Ahmed, "Mollâ Alî el-Kârî ve menhecuhu fi't-tefsîr" (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1999).

3. İleyvî Abdullah Şemrânî, "Menhecü Mollâ Alî el-Kârî el-Herevî (1014) fi tefsîrihi *Envâru'l-Kur'ân ve esrâru'l-furkân*" (Yüksek Lisans tezi, Melik Suud Üniversitesi, 1424).

4. Muhammed Munkiz Asîl, "Hâşiyetü'l-Cemâleyn alâ tefsîri'l-Celâleyn li'l-İmam Mollâ Alî el-Kârî (1014): Dirâseten ve tahkîkan min bidâyeti sûreti't-Tevbe ilâ âhiri sûreti'n-Neml" (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Medine), 1427).

5. Ahmed b. Alî el-Huzeyfî, "Hâşiyetü'l-Cemâleyn 'alâ tefsîri'l-Celâleyn li'l-İmam Mollâ Alî el-Kârî (1014): Dirâseten ve tahkîkan min sûreti'l-Bakara ilâ âhiri sûreti'l-Enfâl" (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Medine), 1428).

6. Mebrûk el-Henâî, "el-Cemâleyn li'l-Celâleyn hâşiyetün 'alâ tefsîri'l-Celâleyn li'l-Mollâ Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî el-Hanefî el-müteveffâ senete (1014): Dirâse ve tahkîk min sûreti Muhammed ilâ sûreti'n-Nâs maa sûreti'l-Fâtüha" (Yüksek Lisans tezi, Cinân Üniversitesi (Lübnan), 1430).

7. Yâsir Hamza Neşrî, Mollâ Alî el-Kârî ve cuhûduhu fi'l-krâati ve ulûmuhâ (Yüksek Lisans tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1431).

8. Abdüşşâfi Ahmed, "Mollâ Alî el-Kârî ve menhecuhu fi't-tefsîr" (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1999).

9. İyâde b. Eyyûb el-Kubeyî, "Kırâatu'l-besmele evveli sûreti Berâa li'l-İmâm Mollâ Alî el-Kârî: Dirâse ve tahkîk ve ta'lik", *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye (İslamabad)*, c. 4, sy. 28, 1993, s. 5-56.

Alî el-Kârî'nin akâid konuları ile ilgili görüşleri konusunda yapılmış çalışmaları ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

10. Müsâid b. Mecyûl Mutarrîfî, "Mollâ Alî el-Kârî ve Ârâuhu'l-i'tikâdiyye fi'l-ilâhiyyât: ard ve nakd" (Yüksek Lisans tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2002/1423). Mutarrîfî çalışmasında, selefi yaklaşıma göre akâidin üç temel alanını ifade eden; tevhidü'r-Rubûbiyye, tevhidü'l-Ulûhiyye, tevhidü'l-esmâ ve's-sifât konularında Kârî'nin görüşlerini özetlemiş ve bu görüşlerden yola çıkarak bazı sonuçlara ulaşmıştır.

11. Tayyib b. Ömer Hüseyin Şinkîti, *Şerhu'l-imâm Ali el-Kârî 'alâ kitâbi Elfâzi'l-küfr*, Riyad: Dârü'l-Fazile, 2002/1423.⁸⁰

12. İnci Emîn Abdülvâhid, “el-Ârâu'l-keâmîyye ‘inde ulemâi'l-Mâturîdiyye el-müteahhirîn: el-İmâm Nüreddîn Sâbûnî (580); Ebu'l-Hasen Sirâcuddîn el-Ûşî (Oşî) (569); el-Mollâ Alî el-Kârî (1014)” (Yüksek Lisans tezi, Zekâzîk Üniversitesi, 2013). Çalışma, Kârî'nin kelâm ilmini ilgilendiren konulardaki görüşlerini yine müteahhirîn dönemi Mâturîdî imamlarından Sirâcuddîn el-Ûşî (v. 569) ve Nüreddîn Sâbûnî (v. 580) ile mukayeseli olarak incelemektedir.

13. Muhammed Abdurrahmân Şemmâ', “el-Mollâ Alî el-Kârî: Fihrisu müellefâtihî ve mâ kütibe ‘anhu”, *Mecelletü Âfâkı's-Sekâfe ve't-Türâs*, sy. 1, 1993/1414, s. 62-95. Makale el-Kârî'nin kısa biyografisine ışık tutmanın yanında, eserleri ve hakkında yapılan çalışmaları ortaya koymaktadır.

Kârî'nin biyografisi, hadisçi kimliği ve çeşitli konulardaki görüşleri ile ilgili olarak kaleme alınmış eserleri ise şu şekilde sıralayabiliriz:

14. Halil İbrahim Kutlay, *el-İmâm Ali el-Kârî ve eseruhu fî ilmi'l-hadis*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987. Eser, Alî el-Kârî'nin hadis ilmine yaptığı katkıları derli toplu bir şekilde okuyucusuna sunma gayretiyle ortaya konmuştur.⁸¹

15. Muhammed Marsîfî, *et-Terbiyetü's-siyâsiyye fî fikri'l-İmâm el-fakîh el-muhaddis Alî el-Kârî*, Kahire: Dâru Ferhat li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2004. Çalışma, Alî el-Kârî'nin genel olarak eğitim ve siyâsi terbiye, özelde ise ulemâ ve siyâsi otorite ilişkisini konu ettiği *Teb'îdu'l-ulemâ an takrîbi'l-umerâ* adlı eserini merkeze alarak yapılmıştır.

16. Hammâde Azîz İbrâhîm, “el-İmâm Ali el-Kârî ve mevâriduhu fî şerhi'l-Bürde”, *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, sy. 46, 2010.

4. İsmail Hakkı Bursevî (v. 1137/1725)

Osmanlı âlimlerinden mutasavvıf, şair, hafız, bestekâr ve müfessir kimliğiyle öne çıkan İsmail Hakkı Bursevî'nin⁸² tefsiri *Rûhu'l-beyân* ve tasavvufla ilgili meseleler hakkındaki görüşleri üzerine Arap dünyasında bazı çalışmalar yapılmıştır.

Bursevî'nin tefsirinde izlediği yöntem hakkında yapılmış çalışmaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ömer İsmail Rubâ, “İsmail Hakkı Bursevî ve menhecuhu fî tefsîrihi *Rûhi'l-beyân fî tefsîri'l-Kurân*” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1977).

80 Bu çalışmanın aslı, Alî el-Kârî'nin Hanefî ulemasından Bedrürreşid lakaplı Muhammed b. İsmâil b. Mahmûd'un (v. 768) *Kitâbu elfâzi'l-küfr* adlı eserine yazdığı şerh üzerine yapılmış bir yüksek lisans tezidir.

81 Eser, Mekke'de bulunan Ümmü'l-Kurâ Üniversitesine 1985/1406 yılında takdim edilmiş bir yüksek lisans tezidir.

82 Ali Namlı, “İsmail Hakkı Bursevî”, *DİA*, c. 23, s. 102.

2. Safiyye Şemsüddîn, “Menhecü'l-Bursevî fi tefsîrihi *Rûhi'l-beyân*” (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 1995).

3. İzzüddîn Şeyh Hasen Cemîl, “Menhecü İsmail Hakkı Bursevî fi tefsîrihi *Rûhi'l-beyân*” (Doktora tezi, İslam Üniversitesi (Bağdâd), 1996).

4. Sâlih Züveyn, “Menhecü İsmail Hakkı Bursevî fi tefsîrihi *Rûhi'l-beyân*”, (Musul Üniversitesi, 1999).

5. Tayyib Hüseyin Hâmid Muhammed, “Bursevî ve menhecuhu fi tefsiri *Rûhi'l-beyân*” (Yüksek Lisans tezi, Ümmü Durmân Üniversitesi, 2001).

6. Diyâlâ Bûrîmâ Sîdô, “Menhecü'ş-Şeyh İsmail Hakkı fi tefsîrihi *Rûhi'l-beyân fi tefsîri'l-Kurânî'l-Kerîm*” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 2010).

Rûhu'l-beyân tefsirini Arap dili ve grameri açısından değerlendiren çalışmalar ise şunlardır:

7. Muhammed Nasîf, “Mebâhisü'l-meânî fi tefsiri *Rûhi'l-beyân* li'l-Bursevî” (Yüksek Lisans tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1423).

8. Muhammed Abdülhâfız Abdülhâfız, “Mebâhisü ilmi'l-meânî fi dav'i tefsiri *Rûhi'l-beyân* li'ş-Şeyh İsmail Hakkı” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1989).

9. Eyyûb Fuâd, “ed-Dirâsetü'n-nahviyye ve'l-luğaviyye fi fi tefsîrihi *Rûhi'l-beyân* li'l-Bursevî” (Doktora tezi, Mustansiriyye Üniversitesi, 2006).

10. Âtuf Muhammed Hûlî, “ed-Dahîl fi tefsiri İsmail Hakkı Bursevî el-müsemmâ '*Rûhu'l-beyân*' min sûreti'l-Fâtiha ilâ âhiri sûreti'l-Kehf: ard ve dirâse ve ta'lik” (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 2007).

11. İlhâm İsmail Harâra, “es-Sûra el-beyâniyye fi kitâbi *Rûhi'l-beyân fi tefsîri'l-Kurân* li İsmail Hakkı Bursevî” (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Gazze), 2013/1434).

İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı ile ilgili son olarak Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin yaptığı çalışmayı zikretmek gerekir. Sâbûnî, Bursevî'nin tefsirini özetleyerek içerisinde yer alan Farsça ifadeleri ayıklamıştır. Eser, *Tenvîru'l-ehân min tefsîri Rûhi'l-beyân* adıyla dört cilt halinde muhtasar olarak basılmıştır.⁸³

Bursevî'nin akâid ve kelâm konuları ile ilgili görüşlerini inceleyen eserlerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

12. Ahmed Saîd Süleyman, “Vahdetü'l-vücûd ve ba'zu'l-efkârî'l-Bâtıniyye fi'l-kütübî't-Türkiyye li-İsmail Hakkı el-Bursevî”, *Câmi'atü'l-Kâhire Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, c. 30, sy. 1-2, 1968. Eser, Bursevî'nin tasavvuf ve kelâm meseleleri ile ilgili bazı görüşlerini ele almaktadır.

83 Muhammed Ali Sâbûnî, *Tenvîru'l-ehân min tefsîri Rûhi'l-beyân*, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1. basım 1988; 2. basım, 1409/1989.

13. Muâviye Abdülhamîd Battûş, “es-Sem‘iyyât inde’l-İmâm İsmail Hakkı el-Bursevî (v. 1137) min hilâli tefsîrihi *Rûhi’l-beyân*” (Yüksek Lisans tezi, Uluslararası İslami İlimler Üniversitesi (Câmiatü’l-Ulûmi’l-İslâmiyyeti’l-Âlemiyye), Ürdün, 2011). Çalışma, İslam akaidi ve kelâmının üç temel esâsından biri olan sem‘iyyât konuları hakkında İsmail Hakkı Bursevî’nin görüşlerini ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır.

5. Abdülganî en-Nâblusî (v. 1143/1731)

Kökene itibariyle Filistin’in Nablus bölgesinde ilimle iştil eden bir aileden gelen Abdülganî en-Nâblusî, Dımaşk’ta hayata gözlerini açmış ve ilmî tahsilini bu topraklarda elde etmiştir. Sûfî kişiliğinin yanında kelâmcı, fakih, müfessir, muhad-dis ve edip kimliği ile dikkat çeken Nâblusî, aynı zamanda çeşitli bölgelere yaptığı yolculuklar ve bu yolculuklar üzerine yazdığı eserler ile de meşhur olmuştur.⁸⁴

Nâblusî hakkında birden fazla biyografi denemesi yapılmıştır. Daha ziyade makale şeklinde kaleme alınmış bu çalışmaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. M. Mutî’ el-Hâfız, “Abdülganî en-Nâblusî: dirâse fi hayâtihî ve a’mâlihî ve ahvâlihî”, *et-Türâsü’l-Arabî (Dımeşk)*, c. 3, sy. 10, 1403/1983, s. 155-166.

2. Züheyir Hamdân Samsâm, “eş-Şeyh el-âlim Abdülganî en-Nâblusî”, *Mecelletü Nehci’l-İslâm (Vezâretü’l-Evkâfi’s-Sûriyye-Suriye)*, c. 13, sy. 50, 1992, s. 33-39.

3. Muhammed Ferîd Cuhâ, “eş-Şeyh Abdülganî en-Nâblusî”, *Mecelletü Nehci’l-İslâm (Vezâretü’l-Evkâfi’s-Sûriyye-Suriye)*, c. 25, sy. 95, 2004, s. 102-107.

4. Alî Ma’bed Fergalî, *Abdülganî en-Nâblusî: hayâtuhu ârâuhu*, (Kahire: Mektebetü’l-İmân, 2005).

5. Merve Mahmûd Harma, “eş-Şeyh Abdülganî en-Nâblusî (1050-1143/1641-1731)”, *et-Tahavulâtü’l-Fikriyye fi’l-Âlemi’l-Arabî: a’lâm ve küttüb ve harekât ve efkâr - el-Ma’hedü’l-Âlemî li’l-Fikri’l-İslâmî (Ürdün)*, 2014, s. 159-174.

6. Muhammed Kemâleddîn Gazzî el-Âmirî, “Abdülganî Nâblusî: Dirâse fi hayâtihî ve a’mâlihî ve ahvâlihî min hilâli kitâbi’l-Virdü’l-ünsî ve’l-vâridü’l-Kudsî”, *et-Turâsü’l-Arabî (Suriye)*, c. 3, sy. 10, 1983, s. 155-166.

7. Mahmûd el-Arnâût, “el-Allâme eş-Şeyh Abdülganî en-Nâblusî ve kitâbuhu Ta’tûru’l-enâm fi ta’bîri’l-menâm”, *et-Turâs el-Arabî (Suriye)*, c. 26, sy. 104, 2006, s. 149-166. Son iki çalışma, Nâblusî’nin hayatı hakkında bilgi vermenin yanında onun değerli iki eserini tanıtmayı hedeflemiştir.

Nâblusî’nin mutasavvıf-şair kimliği ve tasavvufla ilgili bazı meseleler hakkındaki görüşleri üzerine yapılmış çalışmalar ise şu şekildedir:

84 Ahmet Özel, “Nablusi, Abdülganî b. İsmâil”, *DİA*, c. 32, s. 268-269.

8. Victor Saîd Bâsîl, “Vahdetü'l-vücut ‘inde İbni'l-Arabî ve Abdülganî en-Nâblusî” (Doktora tezi, Kıddîs Yusuf Üniversitesi (Lübnan), 1987).⁸⁵ Çalışmada, özellikle İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem* adlı eserine yazdığı şerhlerle dikkati çeken Nablusî'nin, vahdeti vücûd felsefesinin temel konuları ile ilgili yaklaşımları İbnü'l-Arabî ile mukayeseli bir şekilde incelenmektedir.

9. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *et-Tasavvufü'l-İslâmî beyne'l-asâle ve'l-iktibâs fi asri'n-Nâblusî*, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1987/1407.

10. Züheyr Halîl Berkâvî, “Abdülganî en-Nâblusî ve tasavvufuhu” (Doktora tezi, Kâhire Üniversitesi, 2002). Eser 2003 yılında Amman'da neşredilmiştir.

11. Seyyid Abdussâlîhîn Abdullâh, “el-Velâye ve'l-ma'rife ‘inde Abdülganî Nâblusî el-müteveffâ âme 1143” (Yüksek Lisans tezi, Minyâ Üniversitesi, 2000).

12. Hudâ Nu'mânî, “Abdülganî en-Nâblusî beyne'l-ademiyye ve'l-hayât”, *et-Turâs el-Arabî (Suriye)*, c. 1, sy. 1, 1979, s. 161-169.

13. Hâlid b. Süleymân el-Hatîb, “Menhecü Abdülganî en-Nâblusî fi'l-akîde ve't-tasavvuf: ard ve dirâse” (Doktora tezi, İmâm Muhammed b. Suud Üniversitesi, ts.). Eser, Nâblusî'nin tasavvufun yanında akâid ile ilgili meselelerde takip ettiği metodolojiye ışık tutma gayretiyle kaleme alınmış bir çalışma olarak dikkat çeker.

14. Ahmed Matlûb, *el-Ârif Abdülganî en-Nâblusî: hayâtuhu ve şî'ruhu*, Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2004. Çalışma, edîp yönü ile dikkat çeken Nâblusî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdikten sonra özellikle şiirin özelliklerine ışık tutarak dizelerine genişçe yer vermiştir.

15. Hişâm Muhammed Fehmî, “el-Menhecü'n-nakdî 'inde Abdülganî Nâblusî” (Yüksek Lisans tezi, Minyâ Üniversitesi, 2007). Nâblusî'nin tenkit metodolojisi üzerine yapılmış bir çalışmadır.

Son olarak 'nhle' edebiyatına yaptığı katkılar ile de tanınan Nâblusî'nin, Lübnan ve Şâm gezilerinde edindiği izlenimleri konu edinen iki çalışmanın künyesi ise şu şekildedir:

16. Mişâl Cuhâ, “Abdülganî en-Nâblusî fi rahalâtihi ilâ Lübân”, *el-Fikrî'l-Arabî (Beyrut)*, c. 9, sy. 51, 1988, s. 133-152.

17. Muhammed Edîb Nâblusî, *Dımaşkî'ş-Şam ve sâlihiyyetuhâ*, Dımaşk: Mek-tebetu Dârü's-Safa, 1998/1419.

6. İbn Âbidîn (v. 1252/1836)

Hanefî mezhebi fakîhlerinden Dımaşklı Muhammed Emin İbn Âbidîn, Osmanlı son dönem ulemâsı arasında temâyüz etmiş bir âlimdir. Zamanının önemli ilim adamlarından eğitim alan ve pek çok talebe yetiştiren İbn Âbidîn'in icazet verdiği

⁸⁵ Eser daha sonra neşredilmiştir. Victor Saîd Bâsîl, *Vahdetü'l-vücut 'inde İbni'l-Arabî ve Abdülganî en-Nâblusî*, Beyrut: Darü'l-Farabi, 2006.

kişiler arasında, makalemizde haklarında yapılan çalışmalara yer verdiğimiz müfessir Şihâbüddîn Mahmûd el-Alûsî (v. 1270/1854) ve Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey (v. 1275/1858) gibi devrin ileri gelen şahsiyetleri de bulunmaktadır.⁸⁶ İbn Âbidîn hakkında Arapça olarak yapılmış çalışmaları şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

İbn Âbidîn'in hayatını ve genel olarak görüşlerini inceleyen biyografi türü eserler:

1. Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Fakîhu'l-Hanefiyye Muhammed Emîn Âbidîn: hayâtuhu ve âsâruhu*, y.y.: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1994.

2. Ramazân Hamdûn Alî, "İbn Âbidîn: Siyre ve atâ", *Mecelletü Küliyeti'l-Ulûmi'l-İslâmiyye (Câmiatu'l-Mavsil-Irak)*, c. 7, sy. 13, 2013, s. 515-546.

İbn Âbidîn'in *Reddû'l-muhtâr* adlı eseri üzerine yapılmış çalışmalar:

3. Lü'ey Abdürraûf Halîlî, *Leâliu'l-mihâr fi tahrîci masâdirü İbn Âbidîn fi hâşiyetihi Reddî'l-muhtâr*, Amman: Dâru'l-Feth, 2010.

4. Yâsir Abdüssemî' Allâm, "Menhecu İbn Âbidîn el-Hanefî fi'l-istidlâli bi's-sünneti'n-nebeviyye min hilâli hâşiyetihi Reddî'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr fi şerhi Tenvîri'l-absâr" (Doktora tezi, Aynu's-Şems Üniversitesi, 2013).

İbn Âbidîn'in fıkıhçı kimliği ve fetva, tercih, örf, makâsıd vb. kavramlar hakkındaki tutum ve görüşleri üzerine yapılan çalışmalar:

5. Sâir Hamîd Habîb, *et-Tashîh ve't-tercîh 'inde'l-allâme İbn Âbidîn min hilâli kutubihî fi'l-mezhebi'l-Hanefî*, Amman: Dâru Ammâr li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2010.

6. Abdüssettâr Abbâs, *Menhecîyyetü'l-iftâ': İbn Âbidîn nemûzecen*, Bağdat: Dâru'l-Fecr li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2014.

7. Bâsim Abdullâh Zevbaî, "Eserü'l-urf fi fikhi İbn Âbidîn (1198-1252)" (Yüksek Lisans tezi, Kâhire Üniversitesi, 2009).

8. Hâdî Ahmed el-Hâdî, "el-Makâsîdü's-şer'iyye: mefhûmuhâ ve delâlatuhâ 'inde'l-İbâdiyye beyne kitâbeyi'l-Musannef ve Hâşiyetü İbn Âbidîn", *A'mâlu nedveti tatavvuri'l-ulûmi'l-fikhîyye*, Vezâretü'l-Evkâfi ve's-Şuûni'd-Dîniyye-Uman, 1427/2006, s. 381-398.

9. Muhammed b. Abdüllatîf Ferfûr, *İbn Âbidîn ve eseruhu fi'l-fikhi'l-islâmî: Dirâse mukârene bi'l-kânûn*, Dimeşk: Dâru'l-Beşâir li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî, 2006.⁸⁷

10. Ahmed Mehdî el-Hıdr, *Nahve dâireti maarifi'l-fikhi'l-İslâmî mukâranen maa'l-kânûn: fihris İbn Âbidîn*, y.y., 1963.

Son olarak İbn Âbidîn'in tasavvuf ve mutasavvıflarla ilgili olarak görüşlerinin bir kısmını ihtivâ eden, *Sellu'l-Husâm el-Hindî li-nusrati Mevlânâ Hâlid en-Nakşibendî*

⁸⁶ Ahmet Özel, "İbn Âbidîn, Muhammed Emin", *DİA*, c. 19, s. 292; Halil Merdem Bey, *A'yânu'l-karni's-sâlisi 'aşer fi'l-fikri ve's-siyase ve'l-ictima'*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1977, s. 36-39.

⁸⁷ Eser, aslen 1978 yılında Ezher Üniversitesi'ne takdim edilmiş doktora tezidir.

adlı risâlesi üzerine yapılan bir çalışma niteliğindeki, Ferîduddîn Hâşimî'nin⁸⁸ eserini de İbn Âbidîn üzerine oluşan literatür çerçevesinde zikretmek mümkündür.

7. Şihâbuddîn el-Alûsî (v. 1270/1854)

Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd el-Alûsî, köklü ilmi geleneğe sahip bir aileye mensuptur. Bağdat'ta dünyaya gelmiş, tahsilini burada yapmış ve otuzlu yaşlarda bölgenin en yetkin ilmî şahsiyeti olarak Bağdat müftülüğü görevine getirilmiştir. Onun döneminde özellikle Irak civarında duraklamış halde bulunan ilmî çalışmalar canlanmış, ortaya koyduğu kıymetli eserler büyük bir beğeni kazanmıştır.⁸⁹

Alûsî'nin tartışmasız en gözde eseri *Rûhu'l-meânî fî tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm ve's-seb'î'l-mesânî* adlı tefsiridir. Müellifi tarafından 16 yılda tamamlanan bu eser, Alûsî'nin İslâmî ilimler alanındaki zengin birikimini yansıtmaktadır. Tefsirinde selef yolunun güvenilirliğine yaptığı vurgu ve te'vil konusunda olumsuz görüş bildirmesi, bazı çevreler tarafından Alûsî'nin selefi-vehhâbî çizgiye yakın bir yerde durduğuna dair deliller olarak öne sürülmüştür.⁹⁰ Ancak bu durum -kanaatimizce- Arap dünyasında Şihâbuddîn el-Alûsî üzerine yapılmış çalışmaların sayısı üzerine olumlu yönde bir katkıda bulunmuştur. Nitekim bir listesini sunacağımız bu çalışmaların neredeyse tamamı bir şekilde onun tefsiri merkeze alınarak ortaya konulmuştur.

Alûsî hakkında yapılan biyografik çalışmalardan künyesine ulaşabildiklerimiz şunlardır:

1. Muhammed Ali Kutub, *el-İmâm el-Alûsî*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1900.

2. Muhammed Receb Beyûmî, "Ebu's-Senâ' el-Alûsî el-imâm el-bahhâse el-müfessir", *Mecelletü't-Tadâmunu'l-İslâmî (Suudi Arabistan)*, yıl 37, c. 2, 1982, s. 68-71.

3. Muhammed Receb Beyûmî, "Ebu's-Senâ' el-Alûsî el-imâm el-bahhâse el-müfessir-2", *Mecelletü't-Tadâmunu'l-İslâmî (Suudi Arabistan)*, yıl 37, c. 3, 1982, s. 63-68.

4. Muhammed Receb Beyûmî, "Ebu's-Senâ' el-Alûsî el-imâm el-bahhâse el-müfessir-3", *Mecelletü't-Tadâmunu'l-İslâmî (Suudi Arabistan)*, yıl 37, c. 4, 1982, s. 41-45.

5. Hâc Hamed Tâcü's-sirr, "et-Ta'rîf bi'l-İmâm el-Alûsî ve tefsirihi Rûhi'l-meânî", *Mecelletü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye (Sudan)*, sy. 15, 2010.

Alûsî'nin tefsir metodolojisi üzerine yapılmış çalışmalar ise şu şekilde sıralanabilir:

88 Ferîduddîn b. Salâh el-Hâşimî, *Mevkıfu İbn Âbidîn el-fakih mine's-süfîyye ve'l-mutesavvıfa: dirâse tahlîliyye ve intikâdiyye havle mazmûni risâleti "Sellu'l-husâm el-hindî" li-müellifihâ eş-Şeyh Muhammed Emin el-ma'rûf bi-İbn Âbidîn*, İstanbul: Süleymaniye Vakfı İlmî Araştırmalar Merkezi Yayınları, 1993.

89 Muhammed Eroğlu, "Alûsî, Şehâbeddîn Mahmûd", *DİA*, c. 2, s. 550-551.

90 Ahmet Çelik, "Rûhu'l-meânî", *DİA*, c. 35, s. 213.

6. Muhsin Abdulhamîd, *el-Alûsî müfessiran*, Bağdat: Matbaatu'l-Maarif, 1968.
7. Mahmûd Saîd Tantâvî, *Menhecu'l-Alûsî fî Rûhi'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1989.
8. Tayyib Ahmed Abdullâh Emîn, "Menhecu'l-Alûsî fi't-tefsîr" (Yüksek Lisans tezi, Ümmü Durmân Üniversitesi, 7991).
9. Sâmiye Sem'ânî Hasen, "el-İsrâiliyyât fî tefsîri'l-Alûsî mine'l-cüz'i'l-evvel ile'l-cüz'i'l-âşir mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm" (Yüksek Lisans tezi, Ümmü Durmân Üniversitesi, 2000).
10. Hânî Halîl Âbid, "et-Tefsîru'l-işârî fî tefsîri'l-İmâm el-Alûsî" (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 2003).
11. Abdullâh Rabî' Cüneyd, "Menhecu'l-İmâm el-Alûsî fî tefsîrihi *Rûhi'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*" (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Gazze), 2011).
12. Abdülmecîd Ma'lûmî, "Menhecu'l-Alûsî min hilâli tefsîrihi *Rûhi'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*", *Mecelletü'l-İhyâ' (Fas)*, sy. 20, 2003, s. 81-90.
13. Ahmed Şukayrât, "*Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî* li'l-allâme Ebi'l-Fadi Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd el-Alûsî", *Mecelletü Hüda'l-İslâm (Ürdün)*, c. 52, sy. 4, 2008, s. 26-29.
- Alûsî'nin tefsiri üzerine yapılmış Arap dili ve edebiyatı ağırlıklı çalışmalardan ulaşılmış olduklarımızın künyeleri ise şu şekildedir:
14. el-Âdilî Muhammed Ahmed Süleymân, "el-Mebâhisu'l-belâgiyye fî tefsîri'l-Alûsî hattâ âhiri sureti Âli İmrân" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1989).
15. Hasen Bahît Hammâde, "el-Kazâyâ en-nahviyye ve's-sarfiyye fî sûreti'l-A'râf min kitâbi *Rûhi'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî* li'l-Alûsî" (Yüksek Lisans tezi, Ezher Üniversitesi, 1989).
16. Semîra Muhammed Besyûnî, "es-Suveru'l-beyâniyye fî tefsîri'l-Alûsî el-müsemmâ bi-Rûhi'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî" (Doktora tezi, Kız Eğitimi Genel Başkanlığı – Kız Eğitim Fakültesi (Riyad), 1411).
17. Sa'dûn Halef Dilyemî, "ed-Dirâsâtü'n-nahviyye ve'l-lügaviyye fî tefsîri'l-Alûsî" (Doktora tezi, Bağdâd Üniversitesi, 1994).
18. Reşîd A'radî, "en-Nez'a el-belâgiyye inde'l-Alûsî fî tefsîrihi *Rûhi'l-meânî*" (Doktora tezi, Beşinci Muhammed Üniversitesi (Câmiatü Muhammed el-Hâmis), Fas, 1998).
19. Enver Ebu'l-Yezîd Şa'vâtî, "Tefsîru'l-Alûsî Rûhul-meânî: Dirâse nahviyye ve sarfiyye" (Yüksek Lisans tezi, Aynu'ş-Şems Üniversitesi, 2003).
20. Yahyâ Hatîb, "el-Cuhûdu'n-nahviyye ve's-sarfiyye ve'l-lügaviyye fî Ruhi'l-meânî li'l-Alûsî" (Doktora tezi, Baas Üniversitesi (Câmiatü'l-Ba's), Suriye, 2004).

21. Cihâd Nusayrât, “İlmu’l-meânî el-itticâhu’l-beyânî fi tefsîri’l-Alûsî min hilâli sûreti’l-Bakara” (Doktora tezi, Yermûk Üniversitesi, 2005).

22. Şeymâ Mahmûd, “Ebniyetü’s-sarf fi tefsîri Rûhil-meânî li-Ebi’s-Senâ el-Alûsî (1270): dirâse sarfiyye” (Yüksek Lisans tezi, Irak Üniversitesi (el-Câmiatü’l-İrâkiyye), 2005).

23. Husâm Hasen es-Seyyid, “el-Cümletü’l-ismiyyetü’l-müfide min hilâli tefsîri’l-Alûsî fi kitâbihi Ruhi’l-Meânî” (Yüksek Lisans tezi, Minyâ Üniversitesi, 2005).

24. Hânî Sabrî İmbâbî, “Rûhu’l-meânî li’l-Alûsî (min evveli sûreti’l-Fâtîha ilâ âhiri sûreti’l-Kehf): Dirâse sarfiyye” (Yüksek Lisans tezi, Kâhire Üniversitesi, 2012).

25. Ali Cum’a Müslim el-Hasşâş, “Menhecu’l-Alûsî en-nahvî fi kitâbihi “Rûhi’l-meânî fi tefsîri’l-Kur’âni’l-azîm ve’s-seb’i’l-mesânî”: Dirâse vasfiyye tahlîliyye” (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Gazze), 2014).

26. Meyzer el-Âzimî, “Üslûbu’l-iltifât fi’l-Kur’âni’l-Kerîm: dirâse tatbîkiyye alâ tefsîri’l-Alûsî”, *Mecelletü Merkezi’l-Buhûsi ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye (Kahire)*, sy. 34, 2012, s. 97-134.

Alûsî’nin tefsirinden yola çıkarak bazı fikhî görüşlerini ortaya koyma amaçlı yapılmış çalışmaları şu şekilde listelemek mümkündür:

27. Abdülganî Biltâcî, “Tercihâtü’l-İmâm el-Alûsî fi tefsîrihi *Rûhi’l-meânî* mine’l-cüz’i’t-tâsi’ ilâ nihâyeti’l-cüz’i’l-hâdî aşer” (Yüksek Lisans tezi, Kâhire Üniversitesi, 2004).

28. Alî Muhammed Benû Saîd, “el-İtticâhu’l-fikhî fi tefsîri’l-Alûsî” (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 2005).

29. Abdülkâdir Azîz el-Hiyâlî, “et-Tercihât el-fikhiyye li’l-İmâm el-Alûsî (rahimehullâh) min hilâli tefsîrihi *Rûhu’l-meânî*” (Doktora tezi, İslam Üniversitesi (Bağdat), 2005).

30. Salâh Ahmed Şellâl, “el-Mesâilu’l-usûliyye li’l-İmâm el-Alûsî min hilâli tefsîrihi Rûhi’l-meânî” (Doktora tezi, Irak Üniversitesi, 2006).

31. Esmâ Mahmûd Ahmed, “Menhecu’l-İmâm el-Alûsî fi’l-hudûd ve’l-cinâyât: dirâse tefsîriyye fikhiyye” (Yüksek Lisans tezi, Minyâ Üniversitesi, 2014).

32. Leylâ Hamed el-Mükeymî, “Tercihâtü’l-İmâm Şihâbuddîn el-Alûsî min hilâli tefsîrihi Rûhi’l-meânî” (Yüksek Lisans tezi, Feyyûm Üniversitesi, 2015).

33. Esmâ Mahmûd Abdülhâdî, “Menhecu’l-Alûsî fi’l-hudûd: ez-zinâ; el-Kazf; es-serika”, *Mecelletü Merkezi’l-Buhûsi ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye (Kahire)*, sy. 43, 2013, s. 443-466.

Alûsî’nin tefsirinde genel olarak Kur’an ilimleri, özel olarak da kıraat konusundaki yaklaşımları üzerine yapılan çalışmalar ise şu şekildedir:

34. Afîfî Ramadân Ahmed, “el-Kırâatu’l-Kur’âniyye: dirâse luğaviyye min hilâli tefsîri’l-Alûsî” (Yüksek Lisans tezi, Kâhire Üniversitesi, 2000).

35. Muhammed Abdurrahmân Avadât, “Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm fî kitâbi *Rûhi'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*: Cem'an ve dirâseten” (Doktora tezi, Yermûk Üniversitesi, 2006).

36. Bilâl Ali el-Aselî, “Menhecu'l-Îmâm el-Alûsî fî'l-krâât ve eseruhâ fî tefsîrihi *Rûhi'l-meânî*” (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Gazze), 1430).

37. Muhammed Seyyid Lâşîn, “el-Krâât gayr el-mütevâtire el-vâride fî tefsîri'l-Îmâm el-Alûsî rahimehullâh (1270): Dirâse tefsîriyye ve fikhîyye” (Yüksek Lisans tezi, Kâhire Üniversitesi, 2012).

Alûsî ve tefsîri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmaların listesini ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

38. Şeymâ Hâmid Câballâh, *el-Muâmelâtu'l-mâliyye fî'l-ukûdi'l-İslâmiyye beyne'l-Îmâm el-Alûsî ve'l-mezâhibi'l-fikhîyye: dirâse mukârene*, İskenderiyye: Mektebetü'l-Vefâ, 2012.

39. Hadîce Ahmed Muhammed Uvey'a, “Kadâyâ nahviyye beyne'l-Îmâm et-Taberî fî Mecma'i'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân ve beyne'l-Îmâm Alûsî fî Rûhi'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî” (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1991).

40. Îmân Muhammed Nasr Ahmed, “Menhecü'l-Alûsî fî tefsîrihi Rûhi'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî maa mukârenetihî bi-mâ ketebehu'l-Kâsîmî fî tefsîrihi Mahâsini't-te'vîl” (Yüksek Lisans tezi, Kâhire Üniversitesi, 1997).

41. Âmir Nâyif Hamed, “Menhecâ el-Alûsî ve's-Şevkânî fî tefsîreyhimâ: Dirâse muvazine” (Doktora tezi, Irak Üniversitesi, 2005).

42. Nâdiye Lutfî el-Hamdânî, “Tefsîru sûreti'l-Haşr beyne'l-imâmeyn er-Râzî ve'l-Alûsî: Dirâse mukârene” (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Bağdat), 2006).

43. Muhammed Nezîr Beşîr, “Tefsîru sûreti'l-Mücâdele beyne'r-Râzî ve'l-Alûsî: Dirâse mukârene” (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Bağdat), 2007).

44. Hâlid Muhammed Sağîr, “el-İhtiyârât ve'l-i'tirâdât en'n-nahviyye beyne Câmîi'l-beyân li't-Taberî ve Rûhi'l-meânî li'l-Alûsî: Dirâse nahviyye delâliyye” (Doktora tezi, Kâhire Üniversitesi, 2011).

Alûsî'nin yazdıkları tefsirlerle meşhur olan âlimlerden İbn Atıyye (v. 383/993) ve Ebu Hayyân (v. 745/1344) hakkında yaptığı tenkitleri inceleyen çalışmalar ise şunlardır:

45. Saîd b. Sa'd el-Gâmdî, “İstidrâkâtu'l-allâme el-Alûsî 'alâ Ebî Hayyân fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm: Dirâse nakdiyye muvazene” (Yüksek Lisans tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1427).

46. Fahd b. Muhammed es-Saîd, “İstidrâkâtü'l-allâme el-Alûsî ale'l-kâdî İbn Atıyye fi't-tefsîr min evveli'l-Kur'ân ilâ âhirihi: Dirâse nakdiyye mukârene” (Yüksek Lisans tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1428).

47. Müşîre Müfid, “Teakkubât el-Alûsî li-Ebî Hayyân fi *Ruhi'l-meânî*” (Yüksek Lisans tezi, Kâhire Üniversitesi, 2009).

Son olarak akâid ve kelâm ilmi ile ilgili konularda Alûsî'nin bazı görüşleri üzerine yapılmış çalışmalardan tespit edebildiklerimiz şu şekildedir:

48. Abdullah Buhari, *Cuhudu Ebî's-Sena el-Alûsî fi'r-red 'ale'r-Rafıza*, (Doktora tezi) Kahire: Dâru İbn Affan, 1999/1420.

49. Ahlâm Belattâr, “Alûsî: akîdetuhu ve menhecuhu ve ârâuhu'l-kelâmiyye” (Yüksek Lisans tezi, Beşinci Muhammed Üniversitesi (Câmiatü Muhammed el-Hâmîs) (Fas), 1993).

50. Emel Süleymân el-Mûsâ, “Mevkıfu'l-Alûsî mine'l-esmâ ve's-sıfât min hilâli tefsîrihi Rûhi'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesâni” (Yüksek Lisans tezi, Kız Eğitimi Genel Başkanlığı – Kız Eğitim Fakültesi (Riyad), 1419).

51. Hâlid Şûha, “el-İtticâhu'l-akadî fi tefsîri'l-Alûsî” (Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 2003).

52. Rahîm Selûm Merhûn, “el-İlâhiyyât 'inde'l-Alûsî fi *Rûhi'l-meânî*” (Yüksek Lisans tezi, İslam Üniversitesi (Bağdat), 2007).

53. Fahd Âmir el-Acemî, “Menhecu dirâseti'l-akîde ve'd-da've beyne'l-Alûsî (1270) ve'l-Kâsimî (1332): Dirâse tahlîliyye mukârene nakdiyye” (Doktora tezi, Kâhire Üniversitesi, 2012).

54. Yâsir b. Muhammed Bâbtayn, “Hamlü'l-müteşâbih 'ale't-tefettün: tefsîru'l-Alûsî nemûzecen”, *Mecelletü Ma'hedi'l-İmâm Şâtübî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye (Suudi Arabistan)*, c. 18, sy. 9, 2014, s. 252-307.

8. Zâhid Kevserî (v. 1375/1952)

Son devir Osmanlı âlimlerinden Muhammed Zâhid Kevserî, döneminin fıkah, tasavvuf, kelâm ve özellikle de hadis ilminde önemli bir yer işgal etmektedir. Çağdaş literatürde her ne kadar Kevserî'nin ilmî yönüne dair nitelikli çalışmalar bulunsa da, Hanefî mezhebine olan bağlılığı ve bazı kelâmî meselelerde Mâturidî akâidini savunmak maksadıyla zaman zaman taassuba varan bir üslup kullanması, özellikle bazı Arap ülkelerinde kendisine karşı hasmâne bir tutum takınılmasına yol açmıştır. Bu nedenle hakkında yapılan çalışmaların bir kısmı tamamıyla Kevserî'yi ve fikirlerini tenkit etmek amacıyla kaleme alınmıştır.

24-25 Kasım 2007 tarihinde Sakarya Üniversitesi ve Düzce Belediyesi işbirliği ile Düzce'de düzenlenen “Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu”nda Arapça bildiriler sunulmuştur. Çok yönlü bir ilim adamı olması hasebiyle Kevserî'yi pek çok açıdan tanıtmayı amaç edinen bildirilerin

tamamı, *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri* (Düzce: Düzce Belediye Başkanlığı - Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007) başlığı altında neşredilmiştir.⁹¹

Kevserî'nin hadis ilmine yaptığı katkılar üzerine yapılmış kıymetli bir çalışma, Muhammed b. Abdullah Âl Reşîd'in *el-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî ve ishâmâtuhu fi ilmi'r-rivâye ve'l-isnâd* adlı eseridir.⁹² Yine aynı konu, Dayfullah Hamed el-Manâsır tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.⁹³

Kevserî'nin kelâm konusundaki görüşleri ise Hâmid İbrâhim Muhammed⁹⁴ ve Ali Fuheyd⁹⁵ tarafından lisansüstü çalışmalara mevzu edilmiştir.

Muhammed Zâhid Kevserî'nin genel manada hayatı ve düşünceleri hakkında bilgi veren biyografik eserler ise şunlardır:

1. Ebu'l-Hüseyin Mahbûb Ali Şâh-Abdurrahman Şâh Velî, "eş-Şeyh Muhammed Zâhid el-Kevserî: hayâtuhu ve a'mâluhu", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye (İslâmâbâd)*, c. 6, sy. 3, 1971, s. 73-90.

2. Ahmed Hayrî, *el-İmam el-Kevserî*, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1999/1420.

3. Muhammed İbrahim b. Sa'dullâh Medenî, *İcâzetü'l-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî*, Amman: Dâru'l-Feth, 2012/1433.

Kevserî'nin ortaya koyduğu eserlerdeki düşüncelerini ve genel olarak benimsediği üslubu tenkit eden çalışmalar şunlardır:

4. Muhammed Arabî Tebânî, *Tenbîhu'l-bâhisi's-serî ilâ mâ fi resâili ve teâlîki'l-Kevserî*, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1948.

5. Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali Muallimî Yemânî, *et-Tenkil li-mâ verede fi te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, 1966/1386.

6. Muhammed Behcet el-Baytâr, *el-Kevserî ve ta'likâtuhu*, Muhammed Hamed el-Hamûd (nşr.), Kahire, 1938; Tâif, 1410/1990.

91 Ayrıca bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Zâhid Kevserî", *DİA*, c. 44, s. 77-80.

92 Muhammed b. Abdullah Âl Reşîd, *el-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî ve ishâmâtuhu fi ilmi'r-rivâye ve'l-isnâd*, Amman: Dâru'l-Feth, 2009/1430.

93 Dayfullah Hamed Necî el-Manâsır, "Cuhûdu'l-Kevserî fi ilmi'l-hadîs", Yüksek Lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, 1993.

94 Hâmid İbrâhim Muhammed, "eş-Şeyh Muhammed Zâhid b. Hasan b. Alî el-Kevserî ve cuhûduhu'l-kelâmiyye", Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1988.

95 Ali Fuheyd, "Zâhid el-Kevserî ve ârâuhu'l-i'tikâdiyye: 'Ard ve nakd", Yüksek Lisans tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1423.

7. Ebu'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, *Beyânü telbîsî'l-müfterî Muhammed Zâhid el-Kevserî (Reddü'l-Kevserî 'ale'l-Kevserî*, thk. Ali b. Hasen b. Ali el-Halebî, Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1. basım 1992/1413; 2. basım 1996/1417.

9. Mustafa Sabri Efendi (v. 1373/1954)

Çağdaş İslam mütefekkirlerinden fıkıh ve kelâm âlimi Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, özellikle Mısır'da geçirdiği yıllar içerisinde Arap dünyasının ilim çevrelerinde oldukça tanınmış, fikirleri ve yazdıkları yer yer eleştirilere tabi tutulsa da büyük oranda takdir görmüştür. İslam dünyasının Batı karşısında irtifâ kaybetmesi üzerine zihinsel mesai harcayan düşünürlerden biri olan Mustafa Sabri, özellikle pozitivizm, materyalizm ve ateizmden esinlenen fikir akımlarının Müslümanlar arasında şuyû bulmasının bu toplumların modern dünya karşısındaki duruşuna zarar vereceği düşüncesinden yola çıkarak zamanında yüksek bir tonda seslendirilen tecdit fikirlerine karşı İslam'ın klasik inanç ve değerlerini savunan cephede yer almayı tercih etmiştir.⁹⁶ Bu nedenle Arap dünyasında Mustafa Sabri hakkında yapılan çalışmalarda daha ziyade onun fikri yönüne ağırlık verilmiş, kimi yazarlarca onun savunduğu düşünceler takdir görmüş, kimi çevrelerde ise kıyasıya tenkit edilmiştir. Söz konusu çalışmaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Tefvik İslam Yahya, *Şeyhülislâm Mustafa Sabrî*, Kahire: Alba Press, 1996/1417.

2. Mufrah b. Süleyman Kavsi, *eş-Şeyh Mustafa Sabrî ve mevkıfuhu mine'l-fikri'l-vâfid*, Riyad: Merkez el-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât el-İslâmiyye, 1997/1418.

3. Mufrah b. Süleyman Kavsi, *Mustafa Sabrî: el-Müfekkîr el-İslâmî ve'l-âlimu'l-âlemî ve şeyhülislâm fi'devleti'l-Osmâniyye sâbikan*, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2006/1427.

4. Muhammed Abdülhâfız İde, "Difâ'u'ş-Şeyh Mustafa Sabrî ani'l-fikr" (Doktora tezi, Ezher Üniversitesi, 1979).

Osmanlı Devleti uleması hakkında yukarıda sıraladığımız çalışmaların yanında Vâil Hanbelî'nin Osmanlı şeyhülislamlarından Feyzullah Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdiği ve İstanbul-Fatih'te bulunan kütüphanesi hakkında değerli malumatları topladığı makalesini⁹⁷ ve yine Ebu's-Senâ Şehâbeddîn Alûsî'nin Şeyhülislam Ârif Hikmet Efendi için yazdığı biyografik eserin tahkikli neşrini zikretmek mümkündür.⁹⁸ Kezâ, Hâlid Zührî'nin Osmanlı dönemi ileri

96 Mufrah b. Süleyman Kavsi, *eş-Şeyh Mustafa Sabrî ve mevkıfuhu mine'l-fikri'l-vâfid*, Riyad: Merkez el-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât el-İslâmiyye, 1997/1418, "Önsöz".

97 Vâil Hanbelî, "Mektebetü Şeyhilislam es-Seyyid Feyzullah Efendi", *Mecelletü'l-Va'y el-İslâmî* (Kuveyt), yıl 49, sy. 567, 2012, s. 82-86.

98 Ebu's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah b. Mahmûd Alûsî, *Arif Hikmet hayatuhu ve mesiruhu ev Şehiyyü'n-nagam fi tercümeti Şeyhilislam Arif el-Hikmet*, thk. Muhammed el-Iyd Hatrâvî, Medine: Dâru't-Türâs, 1983.

gelen âlim ve müftülerinden Molla Gürânî (v. 893/1488) üzerine yazdığı makale de⁹⁹ bu çalışmalar arasında sayılabilir.

Ömer Muvaffak Neşûkâtî'nin *Cuhûdu ulemâi Dımaşk fî rivâyeti'l-hadîsi's-şerîf fî'l-asri'l-Osmânî* adlı eseri de (Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 2012) yine Osmanlı uleması ile ilgili olarak kaleme alınmıştır.¹⁰⁰ Eser, Osmanlı dönemi İslâmî ilimleri konusunda, özellikle de hadis ile ilgili olarak basılmış sayılı çalışmalardan biri olma özelliği taşımaktadır. Yazar terâcim (biyografi) kitapları, günlükler, seyahatnâmeler, meşyaha kitapları ve Şam âlimlerinin talebelerine verdikleri ya da talebelerin başka yerlerden aldıkları icazetnameleri kaynak olarak kullanarak Şam'da hadis ilminin izini sürmeye çalışmaktadır. Neşûkâtî, kimi çevrelerde Osmanlı döneminin düşünce hayatı ve ilim bakımından bir gerilemeyi ifade ettiğinin ve bu nedenle günümüz çalışmalarında gerekli ihtimamı göremediğinin altını çizmektedir. Amacının bu yargıyı kırmaya çalışmak olduğunu vurgulayan yazar, eserinde Osmanlı Devleti'nin ihmal edilen bu yönünü aydınlatmaya çabaladığına da ayrıca dikkat çekmektedir.

Nâsır Abdullâh Osmân'ın, *Kable en ye'tiye'l-Ğarb: el-Hareketü'l-ilmiyye fî Mısr fî'l-karni's-sâbi' 'aşer* başlıklı eseri¹⁰¹ de kaynaklarda hakkında çok da fazla bilgi bulunmayan XVII. yüzyıl Osmanlı Mısır'ının ilmî hayatını şer'î mahkeme sicilleri, îâşe defterleri, arşiv belgeleri, icâzetler ve terâcim kitapları vasıtasıyla keşfe çıkmaktadır. Dönemin eğitim-öğretim müesseseleri ile birlikte ulemânın İslâmî ilimler, dil ve edebiyat, aklî ilimler ve toplum bilimleri sahalarındaki katkılarının yanında ilim adamlarının iktisâdî vaziyetleri ve gelir kaynaklarına dair çok değerli bilgiler veren çalışmanın temel gâyesi, -yazarının ifadesiyle- Osmanlı döneminde Mısır'ın ilim meş'alesinin söndüğü iddialarına esaslı bir cevap verebilmektir.¹⁰²

Son olarak bu bölümü, Osmanlı uleması ve sultan-ulemâ ilişkilerini irdeleyen iki çalışmanın künyesini vererek bitiriyoruz:

1. Vecîh Kevserânî, *el-Fakîh ve's-sultân: cedeliyyetü'd-dîn ve's-siyâse fî İrân es-Safeviyye - el-Kâçâriyye ve'd-devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dâru't-Talîa li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2001/1421.

2. Hâlid Ziyâde, *el-Kâtib ve's-sultân: mine'l-fakîh ile'l-müsakkaf*, Kahire: ed-Dâru'l-Mısıriyye el-Lübânîyye, 2013.

99 Hâlid Zührî, "Ta'lik alâ şerhi'l-Kürânî li-ebiyâti'l-Hiravî fi't-tevhîd li-Ebî Abdillâh Muhammed b. Alî el-Harûbî et-Trâblusî el-Mâlikî", *el-Ihyâ' (Fas)*, sy. 30-31, 2009, s. 246-255.

100 Eser, Suriye üniversitelerinden seçilmiş yüz lisansüstü tezin basılması projesi kapsamında neşredilmiştir.

101 Nâsır Abdullâh Osmân, *Kable en ye'tiye'l-Ğarb: el-Hareketü'l-ilmiyye fî Mısr fî'l-karni's-sâbi' 'aşer*, Kahire: Dâru'l-kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2006/1427.

102 Nâsır Abdullâh Osmân, *a.g.e.*, "Önsöz".

B. Osmanlı Döneminde Fetvâ, Eğitim ve Medreseler

Makalemizin son kısmını Osmanlı döneminde İslâmî ilimlerin bir bakıma beşikliğine yapan kurumlar, yani Osmanlı câmî ve medreseleri üzerine yapılmış araştırmalara tahsis ettik. Künyelerine ulaşabildiğimiz eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Tahir b. Muhammed Ma'mûrî, *Câmiu'z-Zeytûne ve medârisu'l-ilm fi'l-ahdeyn el-Hafsî ve't-Turkî (min seneti 1206-1603 ilâ seneti 1117-1705)*, Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1980.

2. Sâlih Dirî, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi bilâdi'ş-Şâm fi'l-ahdi'l-Osmânî*, Amman: Dâru'l-Bidâye, 2010.

3. Ahmed Abdullah Necm, *et-Ta'lim fi'd-devleti'l-Osmâniyye: Dirâse li-devri'l-medrese*, Kahire: Dâru'l-Hidâye, 2009.

4. Âyid b. Huzâm Rûkî, *Vazifetü'l-iftâ' fi Mekke el-Mükerreme min hilâli'l-karni'l-âşir el-hicri ve ehemmiyyetuhâ ledâ selâtini'd-devleti'l-Osmâniyye* (Mekke'nin kültür başkenti seçilmesi nedeniyle tertip edilen sempozyuma sunulan bildiri, 1426).

5. Muhammed Abdurrahman Şâmih, *et-Ta'lim fi Mekke ve'l-Medîne âhire'l-ahdi'l-Osmânî*, Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1. basım 1973; 2. basım 1982.

Sonuç

Pek çok kaynağın taranması sonucu ulaşabildiğimiz eserler üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda Osmanlı döneminde İslami ilimler ve ulemâ ile ilgili olarak Arapça literatürde, daha ziyade hususi mevzular üzerine araştırmaların var olduğu söylenebilir. Bunların arasında Mecelle merkezli Osmanlı hukuk tarihi ile -para vakıfları gibi günümüzde de İslam hukuku bilginlerinin gündemini meşgul eden fetvalarıyla meşhur olan- Şeyhülislam Ebussuud Efendi başta olmak üzere Osmanlı ulemâsının görüş ve eserlerini mercek altına alan eserler ağırlıktadır.

Çalışmaların tamamına yakını XX. yüzyılın son çeyreğine tekabül eden 1975 ve sonrası dönemde telif edilmiştir ve eserlerin büyük bir bölümü yüksek lisans ya da doktora tezi formatındadır. Bu dönem öncesinde telif edilen az sayıdaki eser ise genellikle Mecelle ile ilgili konularla bağlantılıdır. Özellikle Türk-Osmanlı hukuk tarihini -Mecelle'yi merkeze alarak- inceleme altına alan yayınlar, birer birer bağımsızlıklarını elde eden Arap devletlerinde milli kanunlar hazırlama arefesinde sıkça gündeme gelen İslam hukukunun kanunlaştırılması tartışmalarından bağımsız okunmamalıdır.

Bazı ilim çevrelerinde İslâmî ilimler sahasındaki ilerleme ve özgünlüğün kesintisiz olarak XIX. yüzyıla kadar devam ettiği kanaatinin dile getirilmesine paralel bir şekilde, özellikle 2000'li yıllar Arapça literatürde Osmanlı dönemindeki ilmî müktesebâta dair araştırmaların zirve noktasına ulaştığı yıllar olarak dikkat

çekmektedir. Bilhassa Osmanlı dönemi ilim ve fikir hayatı ile birlikte Osmanlı ulemâsına ve bunların eserlerine yönelik gerek biyografik gerekse bibliyografik çalışmaların gündend güne artmasını, kısmen de olsa Arap ilim çevrelerinde yeni bir yaklaşımın benimsendiğine dair bir işaret olarak okumak mümkün görünmektedir. Yine bu çalışmaların hız kazanmasında, şeri'yye sicilleri ve arşiv belgelerinin bir toplumun fikir dünyası ortaya çıkarmadaki öneminin yeni yeni keşfedilmesinin de bir rolü olmalıdır.

Çağdaş Arapça Literatürde Osmanlı Dönemi İslâmî İlimler ve Ulemâ

Hatice BOYNUKALIN ŞENKARDEŞLER

Özet

Bu çalışma, 1900 yılı sonrasında Arap dünyasında Osmanlı dönemi ilmi faaliyetleri ve bu mesaiyi yürüten ulemâ üzerine kaleme alınmış eserlere dair bir değerlendirme yapmayı hedeflemiştir. Başlangıçta Osmanlı dönemini ilmi bakımdan bir duraklama evresi olarak tanımlayan paradigmanın zamanla bazı ilim çevreleri tarafından terk edilmeye başlanması sonucunda XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı'daki ilim hayatı üzerine Arapça olarak yazılan eserlerde belirgin bir artış olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu yayınların içeriği, henüz yeterli bir olgunluğa erişmese de söz konusu nicelik artışının zamanla niteliğe de yansması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arapça literatür, Osmanlı, İslâmî ilimler, Ulemâ, Çağdaş.

Islamic Sciences and Muslim Scholars of the Ottoman Period in the Contemporary Arabic Literature

Hatice BOYNUKALIN ŞENKARDEŞLER

Abstract

This study aims to shed light on and evaluate the Arabic scholarly writings written after 1900 about the Islamic sciences in the Ottoman period. The long-lasting paradigm, which defined the Ottoman era as a period of standstill or decline in scientific studies, began to be abandoned in the last quarter of the twentieth century. Thereafter there has been a rise in the quantity of studies written in Arabic about the sciences in the Ottoman state. Although these studies are far from being sufficient, we hope that the increase in quantity will lead to an improvement in quality.

Keywords: Arabic literature, Ottoman, Islamic sciences, Muslim scholars, contemporary.